

KUN YHTEISKUNTA SELVIYTYI: VUOSISADAN KOLME KRIISIÄ

Pitkä 1800-luku eli aika Napoleonin sodista ensimmäiseen maailmansotaan oli "vanhan yhteiskunnan" viimeinen vuosisata Euroopassa, ja se tunnetaan myös suuren muutoksen vuosisatana. Suomessa 1800-luku oli sama kuin autonomian aika ja pitkä rauhallisen kehityksen aika, Pax Russica. Se oli myös kansakunnan synnyn vuosisata ja "nykyajan" alku. Aikalaisille todellisuus oli karumpi, sillä he kokivat kolme kriisiä: Suomen sodan, 1860-luvun nälkävuodet ja sisällissodan. Ne kaikki ajoivat yhteiskunnan kuilun partaalle, mutta jokaisesta selvitettiin. Mistä kestävyys kriiseihin tuli ja miten juuri katastrofit muuttivat yhteiskuntaa?

SUOMALAISEN YHTEISKUNNAN SUURIN muutos tapahtui 1900-luvulla. Silti tätä edeltävä vuosisata on tapana esittää muutoksen vuosisatana, koska "suuren murroksen" kohti modernia yhteiskuntaa on nähty alkaneen juuri 1800-luvulla, ensin Britanniassa ja muussa läntisessä Euroopassa.¹ 1800-luvun lopulla muutoksesta ja "nykyajasta" alkoi tulla yleinen puheenparsi, ja sen vastakohtaksi asettui luonnostaan

¹ Polanyi 2009. Polanyn käsite oli 'murros' (*transformation*) ja se tarkoitti yhteiskunnan toimintamekanismin muutosta, joka johti 'hallitsemattomaan' kehitykseen. Tämän kehityksen huippuna oli 1900-luvun kaksi maailmansotaa.

vanha maailma, josta puuttuivat paitsi nykyajan ihmeet myös uudenvainainen muutoksen henki ja vauhti. 1900-luvun perspektiivistä katsoen edellinen vuosisata oli ratkaisevan näköinen taite, kun Suomi sai valtiollisen autonomian, yhteiskunta 'suomalaistui' ja lopulta erosi Venäjältä. Toinen merkittävä taite oli taloudellinen: Euroopan teollistuminen, maailmantalouden kasvu, teknologinen muutos ja Suomen kytkeytyminen näihin suuriin muutoksiin. Näitä muutoksia seurasi talouskasvu, joka oli uusi ilmiö.² Muutoksen merkit olivat kyllä olleet ilmassa, mutta harva liitti ne 1800-luvulla Suomeen, jota pidettiin edelleen köyhänä maana.³

Toinen näkökulma niin sanottuun pitkään 1800-lukuun on pessimistisempi. 1800-luku oli toistuvien kriisien leimaamaa aikaa, jolloin tulevaisuus oli epävarma ja usko siihen usein heikko. Runebergin runo kovia kokeneesta Saarijärven Paavosta oli ainakin ilmestyessään lähellä totuutta, vaikka se leimattiinkin myöhemmin liian fatalistiseksi.⁴ Suomalainen yhteiskunta koki 1800-luvulla kolme suurta kriisikautta, jolloin sekä lyhyen että pitkän aikavälin jatkuvuus oli vaakalaudalla. Nämä olivat sotavuodet 1808–1809 ja sen jälkeinen epävarmuus, nälkävuodet 1867–1868 sekä itsenäistymisen ja sisällissodan vuodet 1917–1918. Ne olivat rankkoja kokemuksia ja koko yhteiskunnan kattavia kriisejä, jolloin väkiluku poikkeuksellisesti laski. Jälkikäteen katsottuna ajanjaksot kuitenkin kertovat yhteiskunnan kestävydestä.

Yksikään niistä ei ollut sinänsä satunnainen romahdus, vaan kriisit heijastivat aikansa yhteiskunnan rakenteita ja edellytyksiä. Näkökulmana on ajatus yhteiskunnan jatkuvuudesta ja kriisinsietokyvystä eli resilienssistä. Jatkuvuus toteutui kriisien kautta. Näin oli sekä yksilöiden kokemuksen että yhteiskunnan ja instituutioiden näkökulmasta. Muutosta kuvataan tässä luvussa sekä rakenteiden hajoamisena (makrohistoria) että yksilöiden selviämisenä (mikrohistoria), jotka olivat saman asian kaksi puolta.

Kriisit ulottuivat sekä valtiovaltaan ja sen instituutioihin että ihmisten toimeentuloon. Nämä tekijät yhdessä uhkasivat koko sosiaalista järjestystä. Äärimmillään kyse oli hengissä pysymisestä. Selviämiseen vaikuttivat kriisin taustatekijät ja julkisen vallan, yhteisöiden ja yksilöiden

2 Pomeranz (2000) on korostanut, miten maailmantalous jakautui Euroopan eduksi ja mahdollisti talouskasvun ja väestöllisen ja sosiaalisen muutoksen, jossa Suomi jäi "voittajien" puolelle. Vrt. Acemoglu & Robinson 2013.

3 Koponen & Saariita 2019. Aikalaiskommentteja ks. Bang 1908–1909; Kilpi 1915.

4 Runeberg 1830, 120–122; Wrede 1988, 33–35.

vastaukset vaikeisiin tilanteisiin. Luonnonvoimat olivat pienelle ihmiselle ylivoimaisia, mutta niidenkin vaikutus riippui paljolti siitä, millainen oli itse rakennettu riippuvuus ympäristöstä ja miten kriiseihin oli varauduttu. Luonnonolojen tapaan maailmanpolitiikan muutokset olivat ns. ulkoisia tekijöitä, joihin oli sopeuduttava.

Suomen sota 1808–1809 murensi hetkeksi sen suomalaisen yhteiskunnan, josta oli tullut kiinteä osa Ruotsin kuningaskuntaa. Jälleenrakennuksen tuloksena oli kuitenkin yllättävän selvä jatkuvuus, josta tuskin kenelläkään oli varmuutta tai käsitystä etukäteen. Ensimmäiset sodanjälkeiset vuosikymmenet olivat paitsi valtiollisesti epävarmoja myös huonosti tuottavan maatalouden ja väestökriisin aikaa. Tilanne kärjistyi 1860-luvulla, jolloin koettiin pahin toimeentulokriisi ja korkein kuolleisuus sitten 1600-luvun lopun ”kuolonvuosien”. Myöhäinen nälkäkriisi herätti kysymyksen suomalaisen yhteiskunnan ”järkyttävästä takapajuisuudesta” ja kestättömyydestä. Seuraavalla vuosikymmenellä koettiin kuitenkin yllättävän ripeä talouskasvu, sadot paranivat ja usko tulevaisuuteen palasi. Suomi alkoi nykyaikaistua läntisen Euroopan vanavedessä, mutta päätyi samanlaisiin ongelmiin kuin muutkin maat: taloudelliset ja poliittiset muutokset synnyttivät erilaisuutta, eriaikaisuutta ja eriarvoisuutta, jota ei enää hyväksytty. 1900-luvun alun yhteiskunnassa törmäsivät vanhan ja uuden yhteiskunnan ristiriidat, joita päädyttiin ratkomaan poliittisella valtataistelulla ja sodalla. ”Suurvaltain sodan” (1914–1919) aikaisessa kriisissä yhdistyivät sisäiset ja ulkoiset tekijät tavalla, joka johti koko valtion romahtamiseen. Suomen tapaus ei ollut poikkeus, vaan jälleen osa eurooppalaisen valtio- ja talousjärjestelmän muutosta ja kriisiä.⁵

Ensimmäinen kriisi: Suomen valloitus

Kun Ranskan hallitsija Napoleon ja Venäjän keisari Aleksanteri I sopivat Tilsitissä Ruotsin pakottamisesta mukaan Britannian vastaiseen kauppasaartoon, Suomen alueen asukkaat olivat tietämättömiä tulevista koettelemuksistaan. Elinkeinoelämän tehostamista suosinut 1700-luvun talouspolitiikka oli sallinut tilojen halkomisen sekä uudistilojen ja torppien perustamisen. Nopeasti lisääntyvä väestö päätyi uudisraivauksen ja suoviljelyn kautta asuttamaan hyvinkin hallanarkoja ja karuja sydänmaita. Katovuodet olivat syrjäseutujen asukkaille tuttuja eikä leivän jatkaminen

5 Koskeniemi & Stråth 2014; Karonen & Tarjamo 2006; Zanden ym. 2014.

korvikkeilla ollut vierasta. Tautiepidemiat näyttivät välillä runsastakin satoa, kun sekä isorokkoa että malariaa eli ”horkkaa” tai ”vilutautia” esiintyi jatkuvasti (ne olivat siis endeemisiä), ja varsinkin pikkulasten elämä oli usein hiuskarvan varassa.⁶ Ensimmäinen elinvuosi oli vaarallisin; noin viiden vuoden ikään tultaessa tulevaisuus näytti jo hieman varmemmalta. Näissä oloissa, kun kovalla työllä ja tarkalla suunnittelulla ruoka saatiin normaalioloissa juuri ja juuri riittämään satokaudesta toiseen, sodat ja niitä seuraavat kulkutaudit suistivat helposti maailman raiteiltaan.⁷

Napoleonin sotien aika (1803–1815) merkitsi entisille Ruotsin kuninkaan alamaisille poliittista, taloudellista ja sosiaalista murrosta. Suomen alue saattoi Välimeren tai Atlantin rannoilta katsottuna olla syrjäinen, mutta se ei millään muotoa ollut erillään muun maailman tapahtumista. Ranskan vallankumous ja Napoleonin sodat pistivät koko Euroopan valtiollista karttaa uuteen asentoon, ja näissä mullistuksissa Suomen alueella asuvien elämä sekä muuttui että pysyi ennallaan. Yhteiskunnan resilienssiä koettelivat sotatoimista johtuneet menetykset, kulkutaudit, nälkä ja kuolema. Paikallisyhteisöt yrittivät selviytyä aineellisista sotavahingoista ja korkean kuolleisuuden aiheuttamasta väestökrisisä, josta seurasi sekä tarve huolehtia perheensä menettäneistä että nopea uusi perheellistyminen. Huvenneet ruokavarastot piti täyttää, tallottu viljelysmaa muokata, poltettu rakennuskanta korvata uudella ja kuolemantapausten särkemä perhe-elämä paikata. Samalla monet asiat jatkoivat arkista kulkuaan, vaikka korkein esivalta vaihtui. Paikalliset virkamiehet pysyivät paikallaan – papit kirkkoissaan ja kruunun miehet viroissaan – ja taipuivat suhteellisen nopeasti uuden hallitsijan edustajiksi.⁸

Suomen sota, Porvoon valtiopäiviksi kutsuttu säätyjen kokous keväällä 1809 ja Haminan rauha saman vuoden syksyllä vaikuttivat ihmisten elämään hieman eri tavoin riippuen siitä, miten sotatapahtumat olivat kohdelleet paikallisyhteisöä. Kun Aleksanteri I:n sotajoukot helmikuussa 1808 ylittivät Ruotsin itärajan useasta kohdasta, maanteiden varret muuttuivat vaarallisiksi asuinpaikoiksi. Ruotsin armeija vetäytyi rivakasti kohti pohjoista, osa joukoista idästä Kuopion ja Iisalmen kautta kohti Oulua, osa taas Ylä-Satakunnan ja Pohjanmaan kautta samaan suuntaan. Talonpojat, jotka asuivat toisiaan hätyyttävien sotajoukkojen reiteillä, joutuivat

6 Koskinen ym. 1994, 44; Vuorinen 2007, 168–169; Viitaniemi 2018, 383–384.

7 Voutilainen 2016, 92–116.

8 Hårdstedt 2006, 216–220; Jääskeläinen 2011; Luttinen 2019.

kantamaan kovimman taakan.⁹ Syrjäseuduilla sota-aika ei kuitenkaan välttämättä koskettanut arkea, ja aivan syrjäisimpien seutujen asukkaat saattoivat kuulla koettelemuksista vasta jälkikäteen, kun vuosittainen kirkkomatka toi metsäkyläläiset tiedonvälityksen piiriin. Huhut ja suusanalliset kokemukset toki välittyivät syrjämaillekin.

Napoleonin sotien aikaan armeijoiden huolto perustui paikalliseen hankintaan. Sekä miehet että hevoset tarvitsivat yösijoja ja syötävää, jotka hankittiin reitin varrelta. Talvella 1808 Ruotsin armeijan ruotusotilaat määrättiin liikkeelle yhden kuukauden muonavarat mukanaan. Teiden varsille perustettiin tilapäisiä kruununmakasiineja, joihin lähiseutujen talonpoikien piti maksua vastaan tuoda heiniä, kuivaa lihaa ja ruisleipää. Tämä kuormitti kotitalouksia. Lisäksi ruotusotilaiden kannoilla kulkevat venäläisjoukot ottivat kaikki ruokansa ja rehunsa taloista ja torpista. Ruotsin armeijan huoltoa varten varastoissa oli tarkoitus olla riittävästi ruokaa ja rehuja, mutta kuljetusvaikeuksien takia ravinto ja nälkäiset joukot eivät aina kohdanneet toisiaan.¹⁰

Venäjän sotaretki Suomen alueella muuttui nopeasti valloitusodaksi ja alamaisten mielipiteitä pyrittiin muokkaamaan uudelle hallitsijalle suopeiksi. Tästä syystä venäläisten joukkojen ylipäällikkö, kreivi Friedrich Wilhelm Buxhoevden ilmoitti, että venäläisten sotilaiden viemät tarvikkeet ja mahdolliset vahingot korvataan.¹¹ Tienvarsitalojen menetykset saattoivat olla hyvinkin mittavia. Ylä-Satakunnassa sotajoukot etenivät järvoreittiä seurailevaa talvitietä pitkin kohti pohjoista. Rantataloista lähti sotilaiden mukaan hevosia, teuraseläimiä, viljaa, leipää, voita, suolakalaa, heiniä, tupakkaa, paloviinaa, lakanoita, kaulaliinoja, höyhentyynyjä, villasukkia ja jopa naisten röijyjä.¹² Suurin osa talollisten menettämistä tavaroista liittyi selkeästi miesten ja hevosten huoltoon ja päivittäisiin tarpeisiin, mutta paikka paikoin myös arvoesineet lähtivät armeijan matkaan.

Sotajoukot käyttivät paikallisyhteisöä sodankäynnin resurssina. Varsinkin Venäjän armeijan huolto aiheutti paikallisyhteisöissä menetyksiä ja suoranaista tuhoa erityisesti ns. pääsotanäyttämöllä, joka tarkoitti lähinnä Vaasan läänin. Myös Iisalmen pitäjä oli alue, jonka asukkaat kärsivät sodasta pahasti. Paikallisyhteisö joutui venäläisten muonituksen ja majoi-

9 Tästä erityisesti ks. Jääskeläinen 2011; Luttinen 2019.

10 Hårdstedt 2006, 138–139.

11 Hårdstedt 2006, 140–141; Villstrand 2009, 274–275; Jääskeläinen 2011, 1.

12 Markkola 2006, 150–151; Koskinen & Miettinen 2014, 277–284.

tuksen lisäksi osallistumaan ruotsalaisten sotajoukkojen huoltoon, mutta näitä menoja Venäjän keisari ei luvannut korvata, koska ei ollut niistä vastuussa. Korvausta sai hakea vain venäläisten aiheuttamista vahingoista. Talonpojat tarttuivat tähän mahdollisuuteen ja hakivat korvauksia menetyksistään. On arvioitu, että paikallisyhteisön kontrolli ja menetysten vahvistaminen käräjillä pitivät korvauspyynnöt suhteellisen realistisina. Jos talossa oli kaksi hevosta, venäläisiltä ei voinut hakea korvausta kolmesta eikä poltettuja aittojakaan voinut olla määräänsä enempiä. Pienempää esi-
neistöä saatettiin toki liioitella. Maksettujen vahingonkorvausten määrä jäi lopulta vaatimattomaksi, kun korvausten piiriin laskettiin vain tietyn ala- ja ylärajan väliin jääneet menetykset, joista korvattiin 10 prosenttia.

Sotajoukkojen huolto kuormitti tienvarsipitäjiä läpi vuoden 1808: niin keväällä, kun joukot vetäytyivät pohjoiseen, kuin kesällä ja syksyllä, jolloin venäläiset asettuivat muun muassa Savoon, Pohjanmaalle ja Ylä-Satakuntaan. Paikka paikoin armeija kylvi muutakin tuhoa. Esimerkiksi Ikaalisissa venäläiset polttivat kesällä 1808 Vehuvarpeen kestikievarista lähes 30 rakennusta: asuinrakennuksia, navettoja, talleja, aittoja, riihiä ja vajoja. Iisalmen pitäjässä Salahmin kestikievari kohtasi niin ikään mittavat tappiot: rakennuksia poltettiin, peltoja tallottiin laajalti, lehmiä ja sikoja vietiin sotilaiden ruuaksi ja aidaksia poltettiin 3 000 syltä muiden pienempien menetysten lisäksi. Alavudella Kahran isäntä haki korvausta sotavahingoista, joista taloudellisesti mittavin oli viljasadon tuhoutuminen. Venäläisten hevoset olivat laiduntaneet Kahran niityillä ja talloneet peltovainiot niin totaalisesti, että talo menetti koko ruis- ja ohrasatonsa.¹³ Kun niityistä ei saatu karjalle riittävästi ravintoa, peltojen lannoitukseen tarpeellinen karjanlanta jäi saamatta ja seuraavan vuoden pellot lannoittamatta. Yhden kesäkauden vahingot, jotka aiheutuivat armeijan hevosten huoltotarpeesta, heijastuivat näin seuraaviinkin vuosiin.

Anomuksista, joilla Buxhoevdenin lupaamia korvauksia haettiin, saa kuvan menetysten alueellisesta jakautumisesta. Keskeisten maanteiden varressa sotajoukot tyhjensivät talonväen käyttöön tarkoitettua ruoka- ja rehuvarastot. Koljonvirran taistelu Iisalmissa ajoittui lokakuuhun, jolloin talojen kausivarallisuus oli talvivarastojen takia runsaimmillaan. Kevätalveksi tarkoitettua ruuata ja rehua menivät nälkäisten sotilaiden ja heidän hevostensa suihin, ja talonväki jäi hätää kärsimään. Samaan aikaan syrjäisemmässä naapurikylässä talojen menetykset olivat satunnaisia tai

13 Markkola 2006, 154; Luttinen 2019, 303; Jääskeläinen 2011, 146–147.

jopa olemattomia. Venäjän armeijan huolto oli rakennettu kattilakuntien varaan, jotka hankkivat omat ruokansa paikallisilta asukkailta. Osa kattilakunnista teki hankintamatkoja syrjäisempiin taloihin, mutta aivan kaikkiin syrjäkyliin tai yksittäisiin taloihin nekään eivät osuneet.¹⁴

Suomen sota toi mukanaan ennen kaikkea väestökriisin, joka näkyi selkeänä kuolleisuuspiikkinä. Vajaan miljoonan asukkaan maassa väkiluku pieneni yhteensä noin 60 000 hengellä.¹⁵ Tarttuvat taudit, kuten punatauti ja pilkkukuume, levisivät sotajoukkojen mukana. Sotilaat sairastuivat myös itse. Sotajoukot joutuivat märissä varusteissaan ja heikolla ravinnolla majoittumaan ulkorakennuksiin ja jopa taivasalle, kun harvaan asutuilla seuduilla ei yksinkertaisesti löytynyt ja riittänyt tarvittavia asuinrakennuksia. Jossain savutuvassa saattoi olla talonväen joukkoon ahtautuneena niin paljon sotilaita, että kukaan ei mahtunut pitkälle. Sairastuneita sotilaita rahdattiin rekikaupalla Ouluun lasarettiin, ja vähemmän onnekkaat menehtyivät tauteihin matkan varrella. Ongelmia aiheutui myös huonosti haudatuista tai hautaamatta jääneistä vainajista.

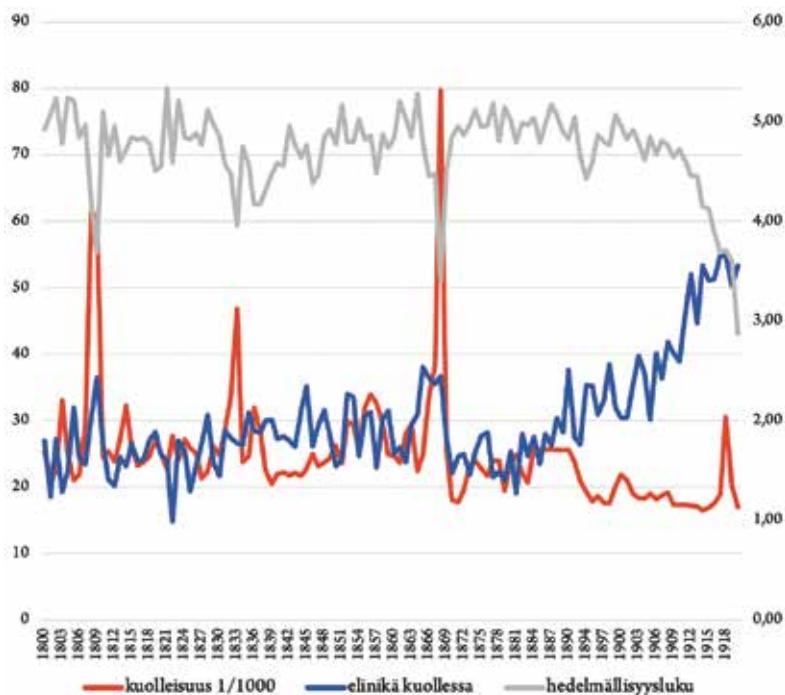
Vuoden 1808 tautikuolleisuus oli poikkeuksellisen korkea. Sotatoimia tuhoisampi tappaja oli punatauti, joka riehui monin paikoin kesällä ja syksyllä 1808. Varsinkin paikkakunnilla, joissa sotilaat leiriytyivät pitemmäksi aikaa, tauti niitti satoaan. Esimerkiksi Kankaanpäässä punatauti vei haudan lepoon yli 120 ihmistä, ja joinakin päivinä järjestettiin massahautauksia, jossa siunattiin lähemmäs 20 ihmistä yhdellä kerralla. Kokonaisia perhekuntia menehtyi muutaman päivän aikana. Iisalmen pitäjässä oli samanlaisia epidemioita, jotka karsivat taloista väkeä ankaralla kädellä, mutta siellä erilaiset kuumetaudit olivat sota-aikana punatautiakin kohtalokkaampia.¹⁶ Korkeat kuolleisuusluvut eivät kerro vastoinkäymisten koko totuutta, koska sairastuneita ja sairauden takia pitkään työkyvyttömiä oli vielä enemmän kuin kuolleita.

Sotavuoden väestömenetyksiä päästiin pian paikkaamaan (ks. kuvio 1 seuraavalla sivulla). Avioliittoja solmittiin koko maassa runsaasti, kun lesket hankkivat äidittömille tai isättömille lapsilleen uuden vanhemman ja itselleen uuden puolison. Pelkästään talon töiden takia kotitaloudet tarvitsivat sekä miehen että naisen työpanosta. Lapsia syntyi taas no-

14 Luttinen 2019.

15 Häkkinen 2018, 120–121; Lappalainen 2008, 318. Lappalainen (2008) ottaa väestömenetystä laskiessaan huomioon, että 1809 Suomen väkilukuun on laskettu Ruotsin luovuttaman Länsi-Pohjan noin 11 800 asukasta, joita ei aiemmin laskettu Suomen väestöön.

16 Markkola 2006, 155–156; Luttinen 2019, 236–246.

KUVIO 1. Hedelmällisyys, kuolleisuus ja elinikä 1800–1920. Selite: Hedelmällisyysluku on 'lapsiluvun ennuste' ko. vuoden syntyvyyden perusteella. Kuolleisuus on ko. vuonna kuolleiden määrä 1 000 as. kohti. Elinikä kuollessa on ko. vuonna kuolleiden keski-ikä, joka kuvaa eliniän pituutta ja vaihtelu ko. vuoden kuolleiden ikäjakaumaa.

Lähteet: SVT VI; Häkkinen 2018, 120 (kuvion aineisto).

peaan tahtiin, ja väestönkasvu kiihtyi heti 1810-luvulta lähtien. Tarve ja kyky perustaa uusi perhe olivat osoituksia paikallisyhteisön kestävydestä ja kyvystä selviytyä kriiseistä. Puuttuvia ruokavaroja täydennettiin paikallisyhteisössä lainaamalla ahkerasti naapureilta ja naapureille. Monet talolliset ja torpparit velkaantuivat, mutta velkojen turvin pystyttiin rakentamaan tulevaisuutta. Lainaaminen, eräänlainen paikallisena pankkiirina toimiminen, oli maaseutuyhteisössä muutenkin yleistä. Maaseudun luottosuhteissa korostuivat luottamus, verkostot ja sosiaalinen pääoma, jotka kaikki olivat resilienssin osatekijöitä. Toki luottosuhteita saattoi leimata myös toisen hätätilan hyväksikäyttö, mikä näkyi muun muassa talojen siirtymisenä velanantajan haltuun.¹⁷

¹⁷ Hemminki 2011; Luttinen 2019.

Imeväiskuolleisuuden laskua on usein selitetty yleisen elintason, hygienian ja terveydenhuollon parantumisella. Maaseudun elinoloissa terveydenhuollolla ei 1800-luvun alussa ollut merkittävää roolia, vaikka isorokkorokotusten yleistyminen alkoikin 1820-luvulla alentaa tautikuolleisuutta.¹⁸ Yleisen ravitsemustason nousu alkoi vähitellen vaikuttaa elinoloihin, mutta tämäkään ei näkynyt vielä vuosisadan alkupuolella. Ihmisillä alkoi olla vähän enemmän ruokaa kuin aiempina vuosikymmeninä ja pettuleipää syötiin hieman harvemmin kuin ennen. Silti moni syrjäseutu pysyi nälkäräjällä niin idässä kuin lännessäkin, ja Runebergin vuonna 1830 julkaiseman *Saarijärven Paavo* -runon opetukset olivat elettyä historiaa. 1830- ja 1840-luvuilta on tietoja, että korvikeruokaan jouduttiin turvautumaan säännöllisesti, ja vielä vuonna 1918 Ylä-Satakunnassa nälkää torjuttiin kunnan päätöksellä sallia leipäaineiden ottaminen kunnan kaatamista männystä.¹⁹

Kestävämpää ja kylläisempää tulevaisuutta haettiin myös perunasta. Suomen Talousseura jakoi ensimmäisen kerran vuonna 1798 ilmaista siemenperunaa kadon koettelemille satakuntalaisille viljelijöille. Toiminta laajeni, ja vuonna 1801 kuningas antoi talousseuran aloitteesta julistuksen, jonka mukaan perunanviljelynsä laiminlyöneille talonpojille ei katovuosina ollut luvassa hätäapua. Hyviä perunankasvattajia kannustettiin palkinnoilla, ja koko kansalle julkaistiin opaskirjallisuutta uuden hyödyllisen ravintokasvin menestyksekkääseen kasvattamiseen. Seura oli 1820-luvulla jo luopumassa siemenperunan ilmaisjakelusta, mutta 1830-luvun katovuodet antoivat aiheen jatkaa ilmaisten siemenperunoiden jakamista.²⁰ Näin kansaa kiristettiin, kasvatettiin ja houkuteltiin uusiin ruokatottumuksiin ja kestävämpään taloudenpitoon.

1800-luvun alkupuolen lähes jatkuvan kriisin syynä voi pitää maatalouden luontaisia ongelmia: kasvuolot olivat epäsuotuisat, sadot epävarmoja ja tuottavuus alhainen.²¹ Ennen kaikkea lähes koko yhteiskunta oli riippuvainen epävarmasta maataloudesta. Pohjoinen ilmasto oli asia, jolle ei voitu mitään, vaikka paljon toki yritettiin: kuivattiin soita, laskettiin järvien pintaa ja kaadettiin metsää. Pellonraivaus toi uutta viljelymaata,

18 Vuorinen 2006.

19 Nallinmaa-Luoto 2007, 340; Kauranen 1999. Aikalaiskartta petturalueista ks. Soininen 1974, 368.

20 Soininen 1974, 333–334.

21 Solantie 2012; Nenonen 2018, 73–77. Voutilaisen (2016, 110–112, 116) mukaan tuottavuus ei varsinaisesti laskenut vuosina 1800–1870, vaan ehkä nousi hieman, mutta tuotantovarmuus oli alhainen. Ks. myös luku 6.

< ”Vaikka kokee, eikä hylkää Herra.” *Hanna Frosteruksen kuva runoon Saarijärven Paavo teoksessa J. L. Runeberg, Idyllejä ja epigrammeja (1887).*

mutta ojituksen puute teki pelloista hallanarkoja ja sateisina vuosina liian märkiä. Kun alavia maita raivattiin viljelykseen, hallanarkuus lisääntyi. Väestökasvu aiheutti raivauspaineita, eikä uusille viljelijöille riittänyt suotuisia pellonpaikkoja samassa mitassa kuin 1700-luvun jälkipuolella. Asiaan havahduttiin toki jo 1840-luvulla, mutta tuolloin ei osattu tehdä juuri muuta kuin kiristää säätelyä: tilattomat alettiin nähdä liikaväestönä, jonka kasvu ja siten väestön ”pauperisoituminen” eli köyhäläistyminen haluttiin pitää aisoissa. Ratkaisu oli rajoittaa tilojen jakamista ja ihmisten liikkuvuutta irtolaislakien avulla. Tulos oli, että kun uusia tiloja, torppia ja mäkitupia syntyi vähemmän, väestönkasvu alkoi kasaantua juuri tilatto-miin. Etelä- ja Länsi-Suomessa peltoala asukasta kohti pieneni.²²

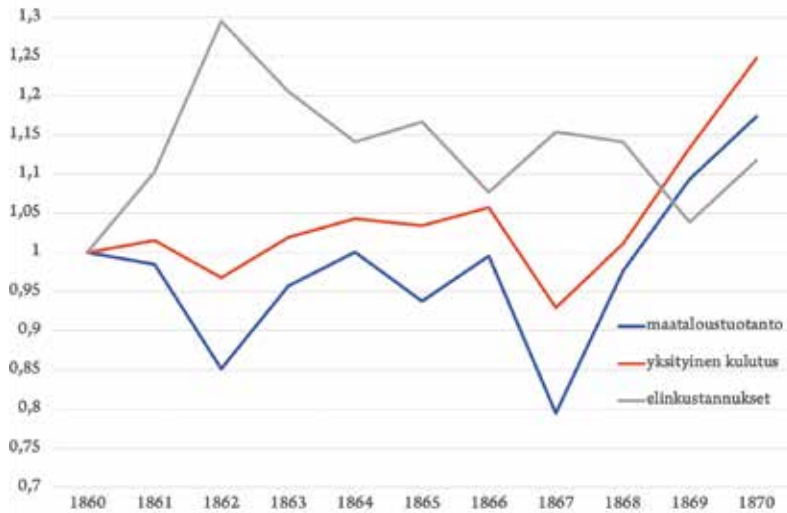
1840-luvulla alettiin tehdä uudistuksia, joilla talous saataisiin kestävämmälle pohjalle. Valtio toteutti raha- ja verouudistuksia, edisti koskenperkausta eli rahoitti vesiväylien kunnostamista ja järvenlaskuja, rakensi kanavia, tuki teollisuutta ja suunnitteli rautateiden rakentamista.²³ Tämä näkyi pienenä kasvuna ja palkkojen nousuna 1840-luvulla, mutta maa teollistui tuskallisen hitaasti. Sahoilla ja harvoilla tehtailla oli paikallista merkitystä, mutta teollisuutta oli liian vähän, jotta se olisi synnyttänyt uutta kasvua myös maatalouteen. Hallituksen hyvät yritykset kehittää taloutta kaatui- vat 1850-luvun alussa uuteen sotaan. Krimin sodan jälkeen vuonna 1855 aloitettiin Aleksanteri II:n uudistuspolitiikka niin Venäjällä kuin Suomes- sakin. Tavoite oli jälleen nimenomaan uusien elinkeinojen vahvistaminen. Viranomaiset pitivät maataloutta vanhanaikaisena ja riippuvuutta viljasta liian suurena. Vuosien 1862 ja 1865 kadoista huolimatta väkiluku kasvoi, ja ”terveyden tila on puheena olevalla aikakaudella ylimalkaan ollut hyvä”, kuten Tilastollinen päätoimisto raportoi vuonna 1866.²⁴ Valtio oli joutu- nut avustamaan viljanhankinnassa ja järjestänyt työtä tilattomille, mutta tilanne oli hallinnassa. Samaan aikaan Suomen ainut tehdaskaupunki Tampere kärsi Yhdysvaltojen sisällissodan aiheuttamasta puuvillapulasta, mutta se ei maatalousvaltaisen maan hallitusta huolettanut.²⁵

22 Soinen 1974, 127–138, 394–401; Pulma 2018; Talvitie 2018. Voutilainen (2016, 83, 100–101) korostaa suuria alueellisia eroja.

23 Kuusterä 1990.

24 Katsaus Suomenmaan taloudelliseen tilaan 1861–1865.

25 Kekkonen 1987; Kuusterä 1987; Heikkinen 1997; Lindfors 1938, 243–252.

KUVIO 2. Taloudelliset olot 1860–1870: maataloustuotanto ja kulutus asukasta kohti sekä elinkustannusindeksi (1860=1). *Lähde: SVT kansantalouden tilinpito (StatFi).*

Ihmisten toimeentulon tasosta kertoo vuonna 1865 kerätty ylimääräinen vero yli 500 markkaa vuodessa ansaitsevilta. Tuo summa riitti vaatimattomaan toimeentuloon ja oli lähellä teollisuuden miesten normipalkkaa. Verotettavia löytyi noin 80 000 henkeä, joista viljelijöitä oli 62 000. Vaikka pääosa kaikista tilallisista (95 000) ylsi tuolle tasolle, tarkoitti se samalla, että maalaisväestön – ja samalla koko väestön – selvä enemmistö jäi 500 markan tulotason alapuolelle. Samanlainen jakauma löytyy perunkirjoituksista: enemmistölle ei kertynyt elämänsä aikana omaisuutta, eli he elivät koko elämänsä ”kädestä suuhun” ja sekin oli epävarmaa. Ne, joille kerääntyi varallisuutta, olivat kovin pieni joukko väestöstä, noin kymmenesosa.²⁶

Suomalainen yhteiskunta näytti olevan niin sanotussa Malthusin ansassa, eli väestö kasvoi nopeammin kuin ravinnon tuotanto. Tämän teessin todisteluun brittiläinen väestötieteilijä Robert Malthus käytti myös Ruotsin (ja Suomen) väestötilastoja.²⁷ Tarkemmin laskettuna tilanne ei ollut Suomessa aivan näin huono, vaan maataloustuotanto henkeä kohti

26 Jutikkala 1991; Nummela 2018; Markkanen 1977. Kymmenen prosenttia on se väestöosuus, jonka elintaso vastasi ajan normia hyvästä toimeentulosta, ks. Haapala & Peltola 2018.

27 Clarke 1990; Malthus 1830/1988, 229; Harmaja 1935.

kasvoi hieman, tosin kovin vähän.²⁸ Aikalaisten realistinen näkemys oli, että väki lisääntyi mutta toimeentulo ei kohentunut, ei ainakaan kaikkien, vaan todennäköisesti tuloerot kasvoivat.²⁹ Sanonta ”lapsi toi leivän tullessaan” oli totta, mutta yhä useammalla ei ollut peltoa tai kaskea mitä viljellä. Niinpä vuosisadan alun sotien ja toistuvien kato- ja tautivuosien vuoksi elämä oli tavallistakin epävarmempaa, mistä kertoo sekin, että väestön keskimääräinen elinikä laski eikä alkanut selvästi nousta ennen 1880-lukua (kuvio 2).³⁰

Toinen kriisi: 1860-luvun nälkävuodet

Katovuodet 1860-luvun alussa ja erityisesti vuodet 1867 ja 1868 ja niistä johtunut suuri kuolleisuus saivat jo tuolloin nimityksen nälkävuodet, joka vastasi sekä aikalaisten kokemusta että myöhempien polvien käsitystä siitä, mitä tuona aikana tapahtui: ruoka loppui ja ihmiset kuolivat. Kaikkiaan vuosina 1866–1868 kuoli 270 000 henkeä, joka oli 120 000–140 000 enemmän kuin normaalivuosina. Kuolleisuus nousi vuonna 1868 kahdeksaan prosenttiin, joka oli kolminkertainen verrattuna tavanomaiseen.³¹ Kuolleisuudella mitattuna nälkävuodet olivat suurempi väestökriisi kuin mikään aikaisempi tai myöhempi sota Suomessa. Maan väkiluku laski yli viisi prosenttia vuonna 1868. Jos väestömenetykseen lasketaan kriisin vuoksi syntymättä jääneet (noin 40 000 lasta), nälkävuosien väestötappio oli yli 10 prosenttia.³² Kuolleisuus oli Suomessa hetken samalla tasolla kuin Irlannin ”suurina nälkävuosina” 1845–1851, mutta jäi alemmaksi, koska Suomessa kriisi kesti vähemmän aikaa.³³ Suomen nälkävuodet jäivät historiaan Euroopan viimeisenä suurena ”luonnollisena” väestökatastrofina.³⁴ Tällä on viitattu siihen, että kysymys oli nimenomaan luonnonvoimista, joille ihminen ei voinut mitään. Aikalaiskuvaukset kertovatkin, miten oudot ilmat yllättivät ihmiset. Talvet ja kevät olivat erityisen kylmiä, kesät kuivia tai sateisia, ja hallat tulivat aikaisin. Ihmeellisin oli kesäkuu

28 Ojala & Nummela 2006; Voutilainen 2016 107–108.

29 Voutilainen 2016, 100–101, 162–164.

30 1800-luvun alkupuolella alentunut lapsikuolleisuus ei riittänyt kompensoimaan sitä, että aikuistuneista harvempi eli vanhaksi. 1860-luvun nälkävuodet taas vaikuttivat siihen, että tuolloin eläneiden kohorttien elinikä jäi lyhyeksi, ks. Häkkinen 2018, 120–123.

31 Suomen taloushistoria 3, taulu 1.12; Pitkänen 1993, liite.

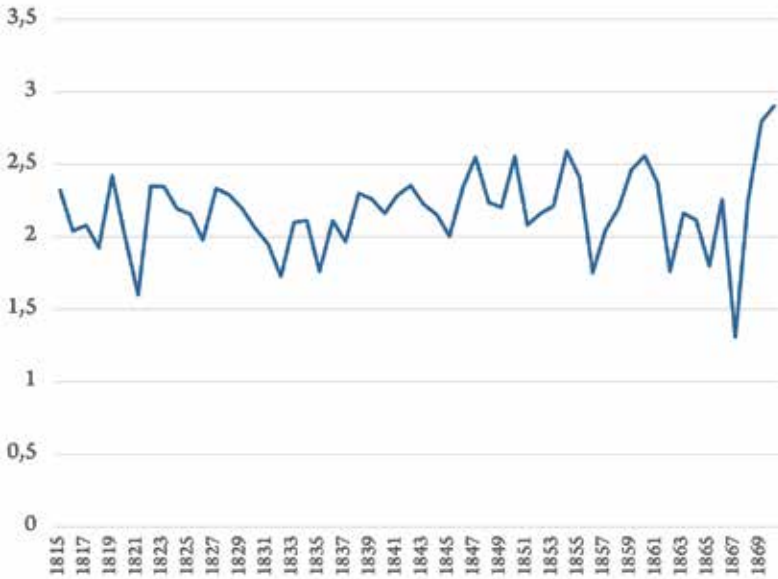
32 Pitkänen 1993, 89–90; Lukuihin vaikuttaa se mitkä kuukaudet otetaan mukaan laskelmaan, ks. Voutilainen 2016, 174–175.

33 Forsberg 2018; Newby & Myllyntaus 2015.

34 Männistö-Funk 2018.

Vuonna 1870 Rovaniemellä pääsi kuvaan Marras-Pekko nimellä tunnettu kerjäläinen.
Museovirasto, kuvaaja Johan Björkman.

KUVIO 3. Rukiin, kauran ja ohran tuotanto (tynnyriä) asukasta kohti 1815–1870.

Lähde: Voutilainen 2016, 108 (kuvio).

1867, jolloin järvet olivat jäässä vielä etelässäkin. Sään yllättävät vaihtelut pilasivat sekä kylvöt että sadonkorjuun.³⁵

Halla ja kato eivät olleet uusia tai outoja asioita, mutta huonojen vuosien ankaruus ja jatkuminen yllätti aikalaiset. Kansanviisauden mukaan katoja tuli ja meni mutta ei perättäisinä vuosina. Ajan ja ajattelun ankaruutta kuvaa rukouspäiväjulistus, joka luettiin kaikissa kirkkoissa loka-kuussa 1867, vuosi ennen pahinta aikaa:

Älköön siis kukaan nurisko Jumalata vastaan, arvellen viattomasti kärsivänsä, vaan jokainen nuriskoon syntejänsä vastaan. Kun Kaikkivaltias Jumala tarpeelliseksi näkee ojentaa kurittavan vitsansa kokonaista kansaa kohden, niin silloin täytyy kaikkien yhdistyä siihen yhteiseen synnintunnustukseen: me olemme syntiä tehneet meidän isäimme kanssa, me olemme pahoin tehneet ja jumalattomat olleet. [– –] Se maan vaiva, jolla Jumala viisauksensa on hyväksi nähnyt etsiä Suomen kansaa, on siis voimallisena herätysshuutona katumukseen ja parannukseen.³⁶

35 Nälkävuosien kronologiasta ks. Huhtamaa 2018; Pitkänen 1993, 51–68; Voutilainen 2016, 166–171; kokonaiskuva aiheesta ks. Häkkinen ym. 1991.

36 Suomen asetuskokoelma 1867: 24.

Huonot ajat olivat siis edelleen Jumalan rangaistus, joka johtui ihmisten syntisestä elämästä. Viranomaiset näkivät kyllä, että kysymys oli varsin käytännöllisestä asiasta eli sadon epäonnistumisesta, vaikeuksista saada maahan viljaa ja jakaa sitä, sekä kyvyttömyydestä estää tauteja leviämistä. Lääkäreitä ja sairaaloita oli mitätön määrä, eikä varsinaisia lääkkeitä lainkaan. Päinvastoin, pikaisesti perustetut sairashuoneet edistivät tartuntatautien leviämistä ja lääkäreiden kuolleisuus oli muuta väestöä korkeampi.³⁷

Ihmisten tajuntaan 1860-luku jäi poikkeuksellisena onnettomuutena, joka kertautui muistoina ja kertomuksina nimenomaan nälästä, petusta ja ihmisten kovuudesta.³⁸ Tapahtumista saatettiin syyttää kansan laiskuutta tai herrojen ahneutta, mutta yleisin selitys oli luonto. Vasta sata vuotta myöhemmin asiaa alettiin tutkia tarkemmin, kun maailmalta oli kertynyt kokemusta vastaavista katastrofeista. Kysyttiin, kuolivatko ihmiset nälkään vai tauteihin ja mikä ne aiheutti. Oliko syynä vain ilmasto, vai myös maatalouden jälkeensä jääneisyys, tai surkea infrastruktuuri, hallituksen politiikka, väärät diagnoosit tai ehkä ruoan ja hoidon epätasainen jakautuminen ja ihmisten julmuus toisiaan kohtaan? Edelleen tutkimuksessa kysytään, mikä oli luonnon, sosiaalisen rakenteen tai politiikan osuus tässä kriisissä, jonka myötä yhteiskunnan toimintakyky lamaantui vakavasti.³⁹

Poikkeukselliset sääolot olivat ilman muuta Suomen nälkävuosien tärkein ”syy” tai taustatekijä. Sen sijaan kysymys ei ollut pitkäaikaisemmasta ilmaston kylmenemisestä sinänsä, eli ns. pikkujääkaudesta, joka ikään kuin vääjäämättä olisi ajanut maan kriisiin.⁴⁰ Vaikka varsinkin talvet olivat 1860-luvulla erityisen kylmiä, katovuosien suurin ongelma oli sään yllättävä vaihtelu ja viljelyn herkkyys näille vaihteluille.⁴¹ Kun sekä kylvöt että sadot vuorotellen epäonnistuivat, rukiin ja ohran sato oli vuosina 1867 ja 1868 kolmanneksen normaalia alempi (ks. kuvio 3 edellisellä sivulla). Yksittäinen huono satokaan ei olisi ollut katastrofi, jos ihmisillä olisi ollut varastoja. Karjaa kuoli vähemmän kuin ihmisiä, eli eläimistä sentään saatiin välttämätöntä lisäravintoa. On laskettu, että ihmisten saama energiamäärä asukasta kohti oli vuosina 1867–1868 alle 2 000 kilokaloria päivässä, kun se normaalivuosina oli 2 500. Pienempi-

37 Vuorinen 2006; Pitkänen 1993, 93–103.

38 Forsberg 2011; Jussila 2018; Häkkinen 2019.

39 Nälän tutkimushistoriasta ks. Voutilainen 2017.

40 Jutikkala 1994; 2003.

41 Huhtamaa 2018, 55–56. Laajemmasta haavoittuvuuden käsitteestä ks. Voutilainen 2016, 59–62.

kin määrä olisi riittänyt, mutta niukkuus ei jakautunut tasan. Aliravitseminen oli todellista ja vaikutti väestön sairastavuuteen ja kuolleisuuteen.⁴²

Satojen epäonnistuminen oli tosiasia riippumatta siitä, mikä epäonnistumisen viime kädessä aiheutti. Maatalouden heikko tuottavuus ja satojen epävarmuus olivat tuttuja asioita aikalaisille, ja maataloutta oli yritetty uudistaa varsinkin lisäämällä peltoalaa. Tärkein varautumiskeino katovuosiin oli viljan varastointi ja tarvittaessa tuonti. Nälkävuosina varastot kuitenkin loppuivat, eikä tallessa ollut edes uutta siemenviljaa. Tämäkin oli odottamatonta, ja jo aikanaan syytökset kohdistuivat myös viranomaisiin, joita soimattiin välinpitämättömyydestä ja hidastelusta avun toimittamisessa. Syntipukiksi löydettiin senaatin kireä talouspolitiikka ja erityisesti senaattori J. V. Snellmanin kylmä rahapolitiikka. Tämän politiikan mukaan ”syömävelkaa” ei pitänyt ottaa, vaan tärkeintä oli suojella juuri saatua omaa markkaa, jonka arvo oli vuonna 1865 sidottu hopeaan ja irrotettu ruplasta. Jälkikäteen on todettu, että hallitus olisi voinut olla aktiivisempi toimissaan, mutta sen on kuitenkin katsottu tehneen sen, mikä oli noissa oloissa ehkä mahdollista. Lainaa ja viljaa yritettiin saada ulkomailta, mutta liian myöhään, ja pulaa oli myös Ruotsissa ja Venäjällä.⁴³ Valtiovallan suurin panos näläntorjunnassa oli Pietarin ja Riihimäen välisen ratatyön aikaistaminen. Se antoi ihmisille työtä ja elantoa hädän hetkellä, mutta johti myös tuhansien kuolemaan, kun taudit levisivät ratatyöläisten ja näiden perheiden mukana.⁴⁴

Vaikka hallitus reagoi kriisiin, yhteiskunnan yläkerroksissa ei tunnettu erityistä solidaarisuutta köyhiä kohtaan. Yleisempi asenne säälän ohella oli, että ihmiset nähtiin itse syypäinä onnettomuuteensa. Jos apua annettiin, sen piti olla vastikkeellista ja ahkeruuteen kannustavaa.⁴⁵ Tamperella Finlaysonin tehtaan omistaja Wilhelm von Nottbeck yritti saada eurooppalaisilta rikkailta tukea Suomeen, mutta sai johtajaltaan vastauksen Berliinistä: ”Rikkaat lordit ja pörssimatadorit menettävät mieluummin tuhansia puntia kilpa-ajoissa kuin suovat apuaan nälkään kuoleville suomalaisille”. Nottbeck itse laittoi yhtiön rahoja työväkensä pelastamiseen, eikä katunut päätöstä, koska se oli lopulta kannattava investointi: ylimääräisestä varastosta saatiin kriisin jälkeen hyvä hinta.⁴⁶

42 Lefgren 1974; Jutikkala 2003; Pitkänen 1993, 93–115; Vihola 1994; Voutilainen 2016, 91–92.

43 Kuusterä & Tarkka 2011, 250–254; Rantanen 2018; Jutikkala 2003.

44 Häkkinen 1992; 1994; Turpeinen 1991, 46–60.

45 Forsberg 2018; Rantanen 2018.

46 Haapala 1986, 68–69 (lainaus: Gummerus 1929, 221).

Koetukselle joutui myös ihmisten keskinäinen solidaarisuus – jos sitä oli alkujaankaan kovin paljon. Toimeentulevia syytettiin kovuudesta ja heitteillejätöstä.⁴⁷ Kylmät numerot osoittavat, että kuolema ei ollut tassa-arvoinen. Se että köyhiä, eli irtolaisia, tilattomia ja muita vähävaraisia, kuoli suhteellisesti eniten, ei johtunut näiden ryhmien luontaisesta heikkoudesta vaan siitä, että vähävaraiset eivät saaneet ruokaa elinpiiristään ja joutuivat lähtemään liikkeelle. Liikkumisen vuoksi myös nuorten miesten ylikuolleisuus oli suurta. Varastoja ei myöskään jaettu tasan tai tarpeen mukaan. Tästä kertoo esimerkiksi se, että tuloerot kasvoivat kriisivuosina. Ne, joilla oli myytävää, ansaitsivat toisten nälällä, varsinkin kun hinnat nousivat tavarann puutteen vuoksi. Valtion välittömät verot eivät laskeneet 1860-luvulla, vaikka monet saivat veroihin helpotusta. Varakkaimmat siis pystyivät maksamaan veronsa kuten ennenkin.⁴⁸

Vaikka 90 prosenttia ihmisistä pysyi hengissä läpi kriisiajan, nälkävuodet olivat poikkeuksellisen suurelle osalle väestöstä kysymys hengissä selviämisestä. Myös väestötappio jakautui epätasaisesti niin sosiaalisesti kuin alueellisesti, ja lukuiset perheet ja kylät hävisivät kokonaan. Monessa pitäjässä väestökato oli katastrofaalinen. Pohjois-Karjalan kaikkein syrjäimpien alueiden lisäksi näin oli esimerkiksi Keski-Pohjanmaalla ja Pohjois-Satakunnassa.⁴⁹ Väestökadolla oli myös pidempiaikaisia vaikutuksia sosiaalisiin ja alueellisiin eroihin eli köyhyyden periytymiseen.

Kysymys siitä, johtuiko poikkeuksellisen suuri kuolleisuus nälästä vai taudeista on sikäli harhaanjohtava, että ne kulkivat yhdessä. Heikko tai väärä ravinto altisti sairastumiselle, mutta nälkävuosinakin kuolema johtui vain harvoin absoluuttisesta ravinnonpuutteesta. Yleisimmät aikakauden kuolinsyyt olivat lavantauti, punatauti ja pilkkukuume, jotka tarttuivat ihmisestä toiseen, sekä tuberkuloosi, joka oli ilmeisen endeeminen eli kiersi väestössä koko ajan.⁵⁰ Ratkaisevaa oli tartunta eli epidemioiden leviäminen. Paikoissa, joissa ihmiset eivät liikkuneet, kuolleisuus oli vähäisempää, ja samoin oli myös kaupungeissa, missä ihmisillä oli parempi resistenssi. Ruoan puute sai ihmiset liikkeelle, ja sairastuneet ihmiset, ”kerjäläislaumat”, levittivät matkallaan tauteja. Kuolleisuus eteni reittein ja aaltoina ihmisten liikkeessa – useimmin pohjoisesta etelään. Tämä me-

47 Jussila 2018; Forsberg 2018.

48 Suomen taloushistoria 3, 356. Häkkinen 2018, 121–123; Turpeinen 1991; Voutilainen 2016, 177–185, 191–193.

49 Turpeinen 1986, liite; Miettinen 2014, 57–63.

50 Vuorinen 2006; Pitkänen 1993, erityisesti luvut 5 ja 6. Vrt. Jutikkala 2003.

kanismi havaittiin jo aikanaan, mutta vahinkoa ei pystytty estämään, eikä aina haluttukaan. Kuolleisuus seurasi sosiaalista eriarvoisuutta, kun osa ihmisistä jäi ilman toimeentuloa. Kova tai välinpitämätön asenne köyhiä kohtaan esti tehokkaan avun järjestämistä. Sama on todettu muun maailman nälkäkatastrofeissa vielä 1900-luvulla.⁵¹

Nälkävuodet olivat yhtä aikaa ympäristökriisi ja väestökriisi. Niillä oli omanlaisensa ”biologiset” syy-yhteydet ja seuraukset, mutta nälkävuodet olivat myös köyhän ja eriarvoisen yhteiskunnan kriisi. Liian suuri osa ihmisiä eli jatkuvasti toimeentulon rajamailla. Kun huonot ajat koittivat, monet tippuivat tuon rajan alle. Yhteiskunnalliset kriisit pystytään yleensä hallitsemaan, jos infrastruktuuri ja hallinto toimivat siedettävästi ja jos on poliittista tahtoa puuttua asioihin. Nämä ehdot toteutuivat 1800-luvun Suomessa puolittain. Ratkaisevalla hetkellä hallinnolta puuttui niin resursseja, taitoa kuin haluakin. Tämän osoittaa jälkikäteen tarkasteltuna esimerkiksi se, että heti nälkävuosien jälkeen tehtiin vaikuttavia päätöksiä ja investointeja. Kriisin jälkeen julkisia varoja alettiin käyttää huomattavasti aikaisempaa enemmän liikenteen, teollisuuden, terveyden ja koulutuksen edistämiseen. Myös yhteiskunnan ilmapiiri palautui nopeasti ”positiiviseksi”, vaikka ikävät kokemukset muistettiin seuraavalle vuosisadalle asti. Kriisivuosina oltiin vihaisia ja pettyneitä, mutta poliittisia protesteja ei syntynyt eikä viranomaisia vastustettu.⁵² Tähän vaikuttivat vankka alamaisusko, autoritaarinen hallinto ja tarvittaessa sotaväki.

Nälkävuosista selvittiin, kun akuutti kriisi taittui. Tautien virulenssi heikkeni, ihmisille kehittyi vastustuskykyä, väestö sai riittävästi ravintoa ja tartuntoja opittiin hoitamaan lähinnä eristämällä. Kriisin jälkeisinä vuosina sadot olivat hyviä, maahan saatiin tuotua elintarvikkeita ja hinnat laskivat. Koko kansantalous kasvoi jo vuonna 1869 ja reaaliensiot ylittivät kriisiä edeltäneen tason lopullisesti vuonna 1875. Myös tuloerot pienenevät. Kansantalouden kasvu tuli osin maatalouden elpymisestä ja sen uudistamisesta (karjataloudesta) mutta ennen kaikkea teollisuudesta, kaupasta ja karjantuotteiden viennistä kansainvälisen talouden imussa.⁵³

Suomesta ei tullut rikasta maata pitkään aikaan, mutta nälkävuosien jälkeen elintaso alkoi ensi kertaa nousta pysyvästi sekä kaupungeissa että

51 Häkkinen & Newby 2019; Voutilainen 2017.

52 Häkkinen 1987.

53 Östman 2004; Vihola 1991, 317–355; Peltonen 2004; Heikkinen 1997; Eloranta & Ojala 2018.

maaseudulla, ja samoin ihmisten terveys alkoi kohentua. Kuolleisuus aleni pikkuhiljaa ja väestön elinikä nousi. Väkiluvun kasvu kiihtyi 1870-luvulta alkaen ja painottui jälleen tilattomaan maalaisväestöön, mikä synnytti uudelleen niin sanotun tilattoman väen ongelman.⁵⁴ Nyt olosuhteet olivat kuitenkin sikäli uudenlaiset, että vaikka omistamattomien osuus väestöstä kasvoi, heille riitti ruokaa (tuontiviljaa) ja työpaikkoja. Alueellinen ja sosiaalinen liikkuvuus lisääntyivät eli ihmisille avautui uusia mahdollisuuksia parantaa asemaansa.⁵⁵ Noin puoli miljoona ihmistä muutti pois maaseudulta vuosina 1880–1920, heistä puolet Pohjois-Amerikkaan. Maaltamuutto ratkaisi agraariyhteiskunnan ”väestöpaineen”, mutta ei yhteiskunnallista eriarvoisuutta, johon törmättiin 1900-luvun alussa uudella tavalla.⁵⁶

Kolmas kriisi: Valtion hajoaminen 1917–1918

1800-luvun lopulla ja uuden vuosisadan alussa Suomessa koettiin suhteellisen nopea yhteiskunnan modernisoituminen, ja aikaa leimasivat talouskasvu ja kansalaisyhteiskunnan vilkastuminen. Suomi oli oikeusvaltio, jossa oli laajat poliittiset vapaudet ja vakaat instituutiot, kuten valtiopäivät, kunnallinen itsehallinto ja yhdistymisen vapaus. Nämä kaikki puuttuivat Venäjältä ja paljolti myös esimerkiksi Baltian maista.⁵⁷ Suomi oli suhteellisen avoin yhteiskunta ja taloudellisesti riippuvainen ulkomaankaupasta. Suuriruhtinaskunnan valtiollinen asema oli samanaikaisesti sekä vakaa että epäselvä. Asiat muuttuivat suomalaisten silmissä vuonna 1899, kun keisari antoi niin sanotun helmikuun manifestin, jota pidettiin autonomian loukkaamisena ja keisarin petoksena. Tästä alkoi pitkä valtiokriisi, joka jatkui vuoteen 1919. Tämä konkretisoitui Suomessa kysymyksenä korkeimman vallan käyttäjästä: oliko se keisari vai Suomen valtiopäivät, ja jos valta oli Suomessa, kenellä se oli? ”Autonomiataistelu” nähtiin kansallisen vapaustaisteluna, jota koko sivistynyt maailma tuki, kuten eurooppalainen kulttuuriadressi *Pro Finlandia* halusi osoittaa. Jopa paavia yritettiin saada mukaan asiaan.⁵⁸ Puolen miljoonan alamaisen al-lekirjoittama *Suuri adressi* taas osoitti, että ”koko Suomen kansa” oli mu-

54 Haatanen 1968, 141–165; Haapala 1995, 77–79, 111–115.

55 Häkkinen 2018, 130–141; Haapala 1995, 132–136; Haapala & Peltola 2018, 187–196.

56 Haapala 1995, 122–148; Kilpi 1915; Eloranta & Ojala 2018, 160–167.

57 Alapuro 2017, 249–273; Thaden 1981; Balkelis 2013.

58 Tommila 1999, 280–289.

kana yhteisessä asiassa. Suomalaisen delegaation järkytys oli suuri, kun Nikolai II ei ottanut lähetystä vastaan. Keisari ei myöskään näyttänyt edes ymmärtävän, miksi häneen vedottiin, vaan sanoi, ettei ole alamaisilleen vihainen ja kehotti heitä palaamaan kotiin.⁵⁹

Helmikuun manifestia seuranneet kuritokset ja ”venäläistämisohjelma”, kenraalikuvernööri Bobrikovin murha vuonna 1903, sitä seurannut poliittinen kriisi, ja lopulta vuoden 1905 suurlakko kristallisoivat sen, että kysymys oli ”oikeustaistelusta”, kuten sen kärkihahmo Leo Mechelin koki. Kansalaisilla oli omat hyvät syynsä yhtyä kansalliseen taisteluun.⁶⁰ Oikeustaistelun taustalla vaikutti toinen, harvemmin julkilausuttu syy: kysymys vallasta. Keisarikuntaa uhkasi suomalainen separatismi, jonka kurissa pitäminen oli viime kädessä Venäjän armeijan varassa. Toisaalta kysymys oli suomalaisen yhteiskunnan sisäisestä valtarakenteesta ja sen suhteesta Venäjään. Venäjä oli autoritaarinen valtio, jolla oli vankka väkivaltakoneisto, Suomi taas oli pieni luokkayhteiskunta ilman omaa armeijaa. Kansallinen rintama autoritaarista Venäjää vastaan oli Suomessa laaja, mutta se ei ollut sisältä ehyt.⁶¹ Yleinen äänioikeus oli yhteinen saavutus, mutta hallitseville se oli pikemminkin ongelma, jonka kanssa oli vain tultava toimeen, tarvittaessa Venäjän tuella. Kansanvaltaiseen eduskuntaan asetettiin suuria toiveita, mutta vuosina 1907–1917 se ei ratkaissut ainutakaan suurta ongelmaa, vaikka toi ne kyllä näkyviksi. Tästä kansanvallan epäonnistumisesta on perinteisesti syytetty keisaria, joka toistuvasti hajotti eduskunnan. Niin hän tekikin, mutta eduskunnalla ei myöskään ollut yksimielisiä ratkaisuehdotuksia polttaviin ongelmiin. Ristiriitainen asetelma kärjistyi, kun SDP sai vuonna 1916 eduskuntaan ehdottoman enemmistön. Tätä Venäjän hallitus ja Suomen porvarilliset puolueet eivät koskaan tunnustaneet aidoksi kansanvallaksi, kuten selvisi seuraavana vuonna.⁶²

Valtiovallan kriisi tarkoitti, että valtio ei ollut riittävän legitiimi tai vahva hoitaakseen valtion asioita, vaan yhteiskunnassa edettiin kohti suurempaa luottamuspulaa suomalaisten ja venäläisten välillä ja suomalaisten kesken. Valtio alkoi hajota sekä ylhäältä että alhaalta, suomalaisittain katsoen ”ulkoa” ja ”sisältä”. Maailmansodan syttyminen herätti hetkellisen kansallisen ja imperiaalisen innostuksen: suomalaisia vapaaehtoisia ha-

59 Tommila (1999, 197–211) kuvaa täsmällisesti adressin valmistelun, allekirjoitusten keruun sekä delegaation matkan Pietariin ja sen kohtaaman vastaanoton.

60 Mechelin 1886 ja 1896; Jussila 2004, 530–693.

61 Polvinen 1984 (Bobrikovin näkökulma asioihin); Haapala ym. 2008 (suurlakon 1905 tausta, kulku ja seuraukset).

62 Haapala 1995, 22–25, 40–46; Eduskunnasta ks. Vares 2006.

keutui sekä Saksan että Venäjän armeijoihin. Tunnetusti esimerkiksi Gustaf Mannerheim oli keisarivallalle aidosti lojaali, kuten useimmat muutkin Venäjällä palvelleet suomalaiset upseerit.⁶³ Epäonnistuminen sodassa murensi Venäjän armeijan ja alamaisten luottamuksen ”vanhaan valtaan” eli käytännössä valtiokoneistoon, joka alkoi hajota. Lopputulos oli valankumous – niin Venäjällä kuin Suomessakin. Valtatyhjiön täyttivät ne voimat, jotka pystyivät valtaa tavoittelemaan. Venäjällä valtataistelun ytimessä olivat armeija ja pienet vallankumoukselliset ryhmät, Suomessa poliittiset puolueet.⁶⁴

Sodan syttyminen ja sotatila vuonna 1914 eivät aiheuttaneet Suomessa suurta hämminkiä. Ulkomaankauppa länteen keskeytyi ja Saksan maihinnousua pelättiin, mutta sota jäikin etäälle. Venäjän Itämeren laivasto oli Helsingin turvana.⁶⁵ Ihmisten arki palasi nopeasti lähes normaaliksi: tarjolla oli ruokaa ja työtä, jota Venäjän sotatilaukset lisäsivät. Kesään 1917 asti Venäjän valtion ja armeijan ostot paikkasivat sen mitä tavanomaisessa länsikaupassa menetettiin.⁶⁶ Elintarvikepula oli lievää, hinnat nousivat hitaasti ja säännöstely aloitettiin vasta vuonna 1916.⁶⁷ Poliittinen elämä oli lamassa, mutta ihmiset eivät olleet hiljaa. Keskellä sotaa pidettiin eduskuntavaalit, joissa SDP sai enemmistön. Tosin tämä eduskunta ei sodan vuoksi kokoontunut ennen kuin maaliskuussa 1917. Koska mitään hälyttävää ei vielä vuonna 1916 ilmennyt, Suomessa uskottiin sodan päättyvän pian Venäjän voittoon ja elämän palaavan normaaliksi. Valtiovalta uskoi – kuten aina – että sota voitetaan ja laskun maksaa hävinnyt puoli. Siksi keisarikunnassa ja Suomessa uskallettiin käyttää suuria summia varustamiseen ja armeijan ylläpitoon. Suomeen virtasi venäläistä rahaa, ja Suomen pankki lisäsi setelistöä ja lainasi markkoja Venäjän hallitukselle. Tarkoitus oli tukea työllisyyttä, ja tämä tavoite onnistuikin, sillä sotateollisuus työllisti noin 100 000 ihmistä. Inflaatiosta huolimatta Suomen rahajärjestelmä pysyi pystyssä. Jopa sisällissota pystyttiin molemmin puolin rahoittamaan valtion kassasta.⁶⁸

Valtiovalta hajosi Suomessa vuonna 1917. Sillä oli kaksi juurta: keisarivallan romahtaminen, joka alkoi maaliskuun vallankumouksesta, ja sitä seurannut kotimainen valtataistelu, joka alkoi kesällä 1917 ja päättyi sisäl-

63 Screen & Syrjö 2003; Meinander 2017.

64 Valtataistelusta ks. Alapuro 2017; Haapala 1995 ja 2018. Ks. myös luku 7.

65 Luntinen 1997, 179–198.; Tiihonen 2019, 58–65.

66 Hjerppe 2017.

67 Haapala 2018 (ja sen lähteet).

68 Haapala 1995, 156–183 (ja sen lähteet); Kuusterä & Tarkka 2011, 402–446.

lissotaan seuraavan vuoden alussa. Tie sotaan ei ollut kenenkään suunnitelma, vaan tavallaan vahinko, johon tietoiset valinnat johtivat. Valintojen ytimessä oli kysymys vallasta, ja suomalaisia valtokeskuksia oli lopulta kaksi: porvarilliset puolueet ja suuri työväenpuolue, jonka ydinjoukkona olivat ammattiosastot. Nämä valtokeskukset jakautuivat selvästi myös sosiaalisesti, toinen kytkeytyi omistavaan luokkaan ja toinen taas työväestöön.⁶⁹ Tämä suomalaisen yhteiskunnan ”luokkajako” on tärkeä, koska juuri se esti yhteisen kansallisen rintaman Venäjää vastaan, kun Suomen itsenäisyys tuli yllättäen mahdolliseksi juuri vuonna 1917.⁷⁰ Kun Venäjän Väliaikainen hallitus peri maaliskuussa 1917 keisarin vallan, se antoi valtiopäivien kokoontua ja Suomi julistettiin ”itsenäiseksi”. Tällä tarkoitettiin niin sanottua sisäistä itsenäisyyttä. Edes suomalaiset eivät pitäneet mahdollisena erota valtakunnasta kesken sodan – pois lukien Saksan armeijassa taistelleet ”maanpetturit”. Siksi valtakunnassa alettiin valmistella uutta perustuslakia sekä Venäjän että Suomen tasavallalle. Ehdotus saatiinkin aikaiseksi päivää ennen bolsevikkien vallankumousta. Uudessa tilanteessa suunnitellut tasavallat – Venäjän ja Suomen – jäivät historian roskatynnyriin.⁷¹

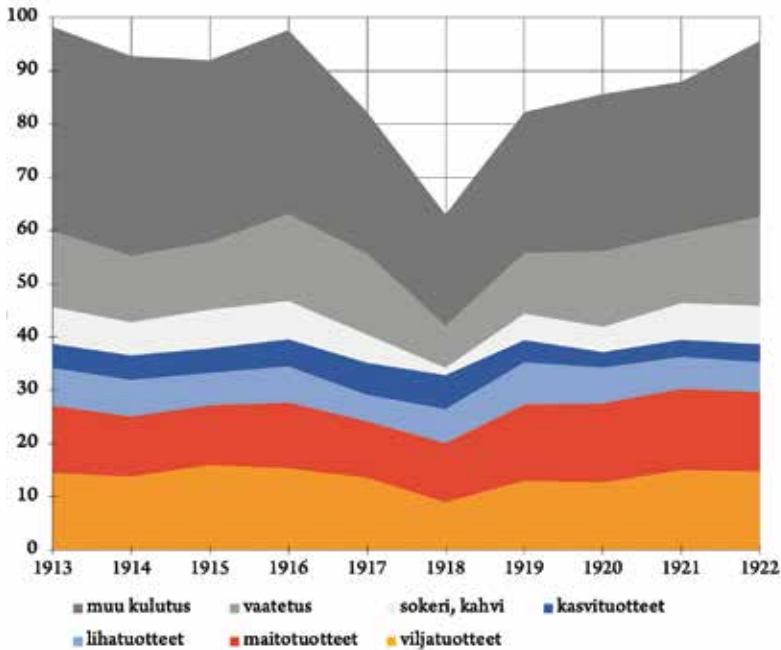
Rauhanomaisen vallansiirron tiellä oli muitakin tekijöitä kuin bolsevikkikumous, nimittäin sotaolojen kiristämä valtataistelu Venäjällä, suomalaisten keskinäinen eripuraisuus ja näiden asioiden kietoutuminen yhteen. Kun eduskunta hyväksyi ns. valtalain 18. heinäkuuta 1917, jonka mukaan korkein valta Suomessa oli eduskunnalla, tämä pelästytti Venäjän väliaikaisen hallituksen. Valtalaki tarkoitti, että sosialistit pääsisivät Suomessa valtaan. He ajoivat Suomea irti Venäjästä kesken sodan ja pitivät yhteyttä bolsevikkien kanssa. Kerenskin johtama Väliaikainen hallitus liittoutui itse Suomen porvaripuolueiden kanssa ja päätti kaataa valtalain ja hajottaa eduskunnan.⁷² Tämä oli ”vallankaappaus”, kuten SDP tuolloin väitti. Varsinkin kun SDP menetti syksyn vaaleissa eduskuntaenemmistönsä, sen jäsenet kokivat ja esittivät asian juuri näin. Syksyllä eduskunta ei kokoontunut kolmeen kuukauteen eikä maalla ollut toimivaa hallitusta tai sille kuuliaista järjestysvaltaa. Kriisi sai rauhassa syventyä ja asekaarteja perustettiin varmuuden vuoksi. Kun hallitus saatiin lopulta kokoon bol-

69 Haapala 1993 ja luku 10.

70 Alapuro 2017, 117–162; Haapala 2018; Tiihonen 2019, 12–16, 597–600.

71 Jussila 2004, 750–769; Tiihonen 2019, 117–118, 169–176.

72 Kesän ja syksyn 1917 poliittinen kriisi on selostettu esim. teoksissa Ketola 1987; Polvinen 1967 (I), 67–131; Enckell 1956 (I) 115–128; Tiihonen 2019, 124–179.

KUVIO 4. Yksityinen kulutus 1913–1922. Lähde: Haapala 1995, 285.

sevikkien kumouksen jälkeen, P. E. Svinhufvudin ”itsenäisyysenaatin” tehtäväksi tuli irrottaa maa Venäjältä – ja pitää sosialistit erossa vallasta. Tätä ennen oli jo perustettu kolmimiehinen valtiohoitajakunta, joka oli eduskunnan päätöksellä saanut 9. marraskuuta itselleen korkeimman vallan Suomessa. Tämän jälkeen vallan otti eduskunta 15. marraskuuta. Kun vasemmisto syrjäytettiin tässä kuviossa, vastaus oli hallituksen haastaminen, jopa kumoaminen. Tähän bolševikit tarjosivat apuaan, ja vallanotto olikin lähellä suurlakon aikana 16. marraskuuta, jolloin jo kertaalleen päätetty kumous peruttiin.⁷³

Marraskuun väkivaltaisen lakkoviikon jälkeen Suomessa oli kaksi valtakeskusta asejoukkoineen. Kumpikin varmisti myös ulkomaisen selustansa eli tuen Saksalta tai bolševikeilta. Tässä tilanteessa, kun kumpikin osapuoli katsoi olevansa riittävän vahva, kompromissiehdotuksia vallanjaosta ei enää kuunneltu. ”Vallankumousjulistus Suomen työväelle” annettiin 27.1.1918. Kumoukselliset julistivat, että se oli vastatoimi porva-

73 Tästä ks. Ketola 1987, 325–367; Carrez 2008, 582–662.

riston tekemälle vallankaappaukselle.⁷⁴ Toimintamallin, tavoitteiden ja retoriikan osalta SDP:n johtama vallanotto oli niin sanottu klassinen sosialistinen vallankumous, jossa työväestö Marxin opin mukaisesti kukisti porvariston. Bolsevikkien kumous marraskuussa oli yleislakolla tuettu sotilaskaappaus. Suomessa vallankumousoyrityksen mahdollisti todellinen poliittinen voima, joka nojasi organisoituun työväkeen, järjestöperinteesseen ja kannattajien riittävään luottamukseen. Tässä mielessä suomalaisen kumouksen (tai kapinan) juurena oli kansalaisyhteiskunnan kehitys eikä sota-ajan synnyttämä kurjuus, erehdys tai bolsevikkien yllytys.⁷⁵

Valtataistelun päättyminen sotaan 1918 ei ollut ennakolta suunniteltu vaihtoehto, mutta ei aivan sattumakaan. Venäjän tapahtumat 1917 tulivat yllätyksenä, samoin se, että kaivattu itsenäisyys olikin mahdollista. Maaliskuun vallankumouksen jälkeen perustetun Oskari Tokoin johtaman senaatin oli tarkoitus toteuttaa Suomen itsenäisyys, jolla ei tosin tarkoitettu välitöntä eroa Venäjästä. Pian ilmeni, että kaikkien puolueiden hallitus ei nauttinutkaan kaikkien puolueiden kannatusta, vaan osallistumista hallitukseen alettiin pitää poliittisena taakkana. Tämä oli ratkaiseva taite suomalaisen poliittisen järjestelmän epäonnistumisessa.⁷⁶ Kun vaikeudet alkoivat kasautua ja levottomuus lisääntyä kesällä ja syksyllä 1917, maassa ei ollut uskottavaa hallitusta eikä luotettavaa sotaväkeä tai poliisia. Niiden sijaan perustettiin valkoisia ja punaisia miliisijoukkoja, jotka alkoivat puolustaa omaa ”poliittista” järjestystä. Elintarvikepula, hintojen nousu, työttömyys ja väkivalta lisääntyivät. Ne eivät saavuttaneet kuitenkaan sellaisia mittasuhteita, etteivätkö tavanomaiset toimet olisi riittäneet korjaamaan asioita.⁷⁷ Hankalat ajat aiheuttivat toki tyytymättömyyttä ja protesteja kaikissa kansanluokissa, mutta niiden poliittinen käyttövoima oli poliitikkojen käsissä ja mielissä. Tilanteen aiheuttamaa epävarmuutta ja pelkoa kuvastaa se, että vallankaappauksesta puhuminen oli yleistä kummallakin puolella, eikä aseellista yhteenottoa pelätty.⁷⁸

74 *Työmies* 28.1.2018; Alapuro 2017, 195–197.

75 Alapuron (2017), Haapalan (1995 ja 2018b), Ketolan (1987) ja Tiihosen (2019) mukaan kumouksen edellytykset ja syyt olivat suomalaisen yhteiskunnan rakenteessa, kun taas Häikiö (2017) ja Lehtinen & Volanen (2018) näkevät ratkaisevana syynä bolsevikkien toiminnan.

76 Haapala 1995, 232–235; Tokoin senaatin jäsenten muistelmissa todetaan myös epäonnistuminen, mutta he katsovat, että eivät saaneet tukea puolueiltaan. Monet yrittivät parhaansa, kaikki eivät. Tästä lisää ks. Tiihonen 2019, 51–123.

77 Haapala 1995, 184–200, 203–217 (ja sen lähteet); Rantatupa 2004; Nyström 2013.

78 Kaarlo Tiililän päiväkirja 1917 (Kansallisarkisto); *Aamulehti* ja *Kansanlehti* syyskuu 1917 – tammikuu 1918.

Sisällissota ei ollut spontaani purkaus vaan nimenomaan johdettu. Se, että kansalaiset jakautuivat melko tasan valkoisten ja punaisten kannattajiin, selittyy paitsi puoluejaolla myös yhteiskunnallisilla eroilla ja luokka- ja luokkajoukkoilla, joista oli pitkä, sääty-yhteiskunnasta ulottuva, kokemus kummallakin puolella. Tässä mielessä sisällissota oli ”luokkasota”, eli vallankumouksella ja sodalla oli yhteiskunnalliset syynsä tai ainakin taustansa, jota ilman tapahtumia ei voida selittää.⁷⁹

Ratkaiseva taustatekijä ja mekanismi oli se, että valta ja valtio hajosivat yhtä aikaa ylhäältä ja alhaalta. Kun valtion poliittinen hallinta alkoi kesällä ja syksyllä 1917 pettää, tyhjiö korvautui poliittisilla armeijoilla, joiden käsiin valta lopulta jäi. Punainen valta yritti organisoida valtion ja paikallishallinnon vanhan mallin mukaan ja pitää jopa ihanteellisesti kiinni demokraattisista muodoista.⁸⁰ Lopputuloksen ratkaisivat lopulta aseet ja Saksan armeijan maihinnousu. Kesällä ja syksyllä 1918 Suomi oli Saksan valvoma diktatuuri, mutta jo seuraavana vuonna 1919 demokratia. Muutoksen taustalla oli suurvaltojen voimasuhteet ja painostus, mutta myös se, että suomalaista yhteiskuntaa ei olisi pystytty hallitsemaan ilman maalais- ja kaupunkityöväestön tukea. Valtiovalta palautui ”Suomen kansalle”, kuten oli vaadittu jo kaksikymmentä vuotta. Näin kirjattiin myös uuteen hallitusmuotoon syyskuussa 1919. Uusi valtio ei ollut alkuvuosinaan erityisen vakaa, mutta selvisi kriisistään – 37 000 kansalaisen ja puolentoista vuoden kansantulon menetyksestä. Sota kohteli ihmisiä todella eriarvoisesti, mutta toipuminen ja tasoittuminen oli Suomessa nopeaa verrattuna moneen muuhun sodassa hajonneeseen yhteiskuntaan. Tässä autoivat maareformi ja kohtuullinen talouskehitys 1920-luvun alussa, mutta ennen kaikkea sodan ja kumouksen jälkeen tehty pakollinen kompromissi yhteisestä valtiosta.⁸¹

Kriisi, selviytyminen ja muutokset

Edellä kuvatut kriisit kertovat, että suomalainen yhteiskunta oli niin sanottualla pitkällä 1800-luvulla murtumispisteessä kolme kertaa. Tästä näkökul-

79 Rasila (1968, 147–153) korostaa, miten sodalla oli taloudellinen ja alueellinen taustansa, mutta sosiaaliset jaot eivät olleet sodan syy, vaan ”syyt” olivat poliittisia ja ulkoisia. Uudempi tutkimus on samaa mieltä, mutta näkee ”syyt” laajemmin ja painottaa kotimaan rakenteellisia ja poliittisia tekijöitä, ks. Alapuro 2017, 326–334; Haapala 2018; Siltala 2018; Tiihonen 2019, 596–600.

80 Piilonen 1982; 1993; Haapala 1986, 308–320.

81 Haapala 1995, 243–256; Katajisto 2018; Tiihonen 2019.

Vanhan yhteiskunnan rauniot. Ensimmäisen maailmansodan kriisi teki suomalaisesta yhteiskunnasta lopulta aikaisempaa demokraattisemman ja vakaamman. Turun kasarmi Helsingin valtauksen jälkeen 17.4.1918. *Helsingin kaupunginmuseo, kuvaaja Gunnar Lönnqvist.*

masta aikaa ei leimannut kaikkinaisen edistys edes 1900-luvun alussa. Toisin voidaan kuvitella, miten Suomen sota olisi voinut raadella maata pahemminkin, Haminan rauhaa olisi voinut seurata pitkäkestoinen vihan ja sekasorron aika. Samaten nälkävuodet olisivat voineet jatkua pidempään ja jakaa väestöä vieläkin syvemmin. Ensimmäisen maailmansodan loppunäytelmä 1918 oli traaginen, mutta olisi voinut olla pahempikin. Euroopan mitassa lopputulos oli sittenkin onnekas ja monien tekijöiden summa.

Kansallismielinen historiankirjoitus on nähnyt mainitut kriisit ”kansakunnan selviämisenä” ellei peräti johdatuksena. Rakenteellinen tarkastelu antaa toisenlaisia vastauksia, jotka tiivistyvät tämän luvun otsikossa ”Kun yhteiskunta selviytyi”. Jokaisella kriisillä oli yhteiskunnallinen taustansa: valtion, järjestyksen tai toimeentulon romahdus. Lääke oli myös sama: valtiovallan, arjen järjestyksen ja toimeentulon melko nopea palauttaminen. Korjaustoimet onnistuivat, koska niihin oli aineellisia, poliittisia ja henkisiä resursseja. Kun vieras armeija valtasi maan, saatiin aikaan koh-

tuullinen kompromissi. Kun ruoka loppui, sitä saatiin ulkomailta, mikä ei ole itsestäänselvyys. Nälkävuosista ei tullut Robert Malthusin ennustamaa Suomen loppua, koska maa oli kytkeytynyt läntisen Euroopan ja Venäjän teollistumiseen. 1900-luvun alussa Suomen lopettaminen (*Finis Finlandiae!*) ei onnistunut venäläisiltä nationalisteilta. Päinvastoin suomalaiset nationalistit – ja talouselämä – pystyivät käyttämään hyväkseen keisarikunnan heikkoutta, mikä taas kertoo suomalaisen yhteiskunnan kehittyneisyydestä.

Tärkein tekijä yhteiskunnan selviytymisessä oli instituutioiden kestävyys ja joustavuus. Kaikissa kriiseissä yhteiskunnan laitokset jatkoivat toimintaansa – edes jotenkuten. Vallankumouksetkin 1917 ja 1918 tehtiin ”hyvässä järjestyksessä” verrattuna Venäjän ja sen muiden reuna-alueiden kapinoihin ja sisällissotiin. Kaikissa kriiseissä ihmiset luottivat riittävästi esivaltaan, ja järjestyksen palauttaminen oli riittävän monen suomalaisen tavoite. Tämän tavoitteen onnistuminen edellytti kovia kompromisseja kaikilta osapuolilta. Yhteisen päämäärän saavuttamista helpotti se, että yhteiskunnassa ei ollut täysin ylittämättömiä jakoja ja ristiriitoja, mutta kylläkin vahva oikeusvaltioperiaate. Jokaisessa kriisissä yhteiskunta paitsi selviytyi myös vahvistui, vaikka ilman kriisejä elämä olisi toki ollut helpompaa.⁸²

82 Samaa kaavaa globaaliin kehitykseen, jossa kriisit lopulta tasaavat eroja, on kuvannut Scheidel 2017.

Kirjallisuus

- Acemoglu, Daron & Robinson, James (2013) *Miksi maat kaatuvat. Vallan, vaurauden ja varattomuuden synty*. Helsinki: Terra Cognita.
- Alapuro, Risto (2017) *Valtio ja vallankumous Suomessa*. Suom. Mikko Alapuro. Tampere: Vastapaino.
- Balkelis, Tomas (2013) Kansalaisista sotilaita: Baltian maiden maanpuolustusjärjestöt ensimmäisen maailmansodan jälkeen. Teoksessa Robert Gerwarth & John Horne (toim) *Sodasta rauhaan. Välikivallan vuodet Euroopassa 1918–1923*. Suom. Tatu Henttonen (alkup. 2012). Tampere: Vastapaino.
- Bang, Gustav (1908–1909) *Nyky aika I-II*. Porvoo: WSOY.
- Carrez, Maurice (2008) *La fabrique d'un révolutionnaire – Otto Wilhelm Kuusinen (1881–1918)*, Tome 2. Toulouse: Méridiennes.
- Clarke, Edvard Daniel (1990/1824) *Matka Suomen halki Pietariin 1799*. Suom. Jorma Ojala. Helsinki: WSOY.
- Eloranta, Jari & Ojala, Jari (2018) Suomi kansainvälisessä taloudessa 1600–2000. Teoksessa Pertti Haapala (toim.) *Suomen rakennehistoria. Näkökulmia muutokseen ja jatkuvuuteen (1400–2000)*. Tampere: Vastapaino, 142–169.
- Enckel, Ralf (1956) *Poliittiset muistelmani, osa I*. Porvoo: WSOY.
- Forsberg, Henrik (2011) Nälkäkuolema kansallishyveenä? Viimeiset nälkävuodet suomalaisessa kirjallisessa historiakulttuurissa vuosina 1870–1900. *Historiallinen Aikakauskirja* 109:3, 267–280.
- Forsberg, Henrik (2018) 'If they do not want to work and suffer, they must starve and die.' Irish and Finnish famine historiography compared. *Scandinavian Journal of History* 43:4, 484–514.
- Gummerus, Jaakko (1929) Ferdinand Uhde. Teoksessa *Tampere: tutkimuksia ja kuvauksia* (1). Tampere: Tampereen Historiallinen Seura, 191–223.
- Haapala, Pertti & Löytty, Olli & Melkas, Kukku & Tikka, Marko (toim.) (2008) *Kansa kaikkivaltias: Suurlakko Suomessa 1905*. Helsinki: Teos.
- Haapala, Pertti & Peltola, Jarmo (2018) Elinkeinorakenne 1750–2000. Teoksessa Pertti Haapala (toim.) *Suomen rakennehistoria. Näkökulmia muutokseen ja jatkuvuuteen (1400–2000)*. Tampere: Vastapaino, 170–209.
- Haapala, Pertti (1986) *Tehtaan valossa. Teollistuminen ja työväestön muodostuminen Tampereella 1820–1920*. Tampere ja Helsinki: Vastapaino ja Suomen Historiallinen Seura.
- Haapala, Pertti (1993) Luokkasota. *Historiallinen Aikakauskirja* 91:2, 105–110.
- Haapala, Pertti (1995) *Kun yhteiskunta hajosi. Suomi 1914–1920*. Helsinki: Painatuskeskus.
- Haapala, Pertti (2018) Kaaoksen monet juuret. Teoksessa Tuomas Tepora & Aapo Roselius (toim.) *Rikki revitty maa. Sisällissodan kokemukset ja perintö*. Helsinki: Gaudeamus, 27–51.
- Haatanen, Pekka (1968) *Suomen maalaisköyhälistö tutkimusten ja kaunokirjallisuuden valossa*. Porvoo: WSOY.
- Harmaja, Leo (1935) Thomas Malthusin satavuotismuisto. *Kansantaloudellinen Aikakauskirja* 1/1935, 2–9.
- Heikkinen, Sakari (1997) *Labour and the market: Workers, wages and living standards in Finland, 1850–1913*. Helsinki: The Finnish Society of Sciences and Letters & The Finnish Academy of Science and Letters.
- Hemminki, Tiina (2011) *Vauraus, luotto, luottamus. Talonpoikien lainasuhteet Pohjanlahden molemmin puolin 1796–1830*. Jyväskylä: University of Jyväskylä.
- Hjerppe, Reino (2017) Suomen talous 1917. *Kansantaloudellinen aikakauskirja* 3/2017, 331–349.
- Huhtamaa, Heli (2018) ”Kewät kolkko, talvi tuima”. Ilmasto, sää ja sadot nälkävuosien taustalla. Teoksessa Tuomas Jussila & Lari Rantanen (toim.) *Nälkävuodet 1867–1868*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 33–65.
- Hårdstedt, Martin (2006) *Finska kriget 1808–1809*. Tukholma: Prisma.
- Häikiö, Martti (2017) *Suomen leijona. Svinhufvud itsenäisyysmiehenä*. Helsinki: Docendo.
- Häkkinen, Antti (1987) Nälkävuosien sosiaalinen protesti. Teoksessa Kari Pitkänen (toim.) *Nälkä, talous, kontrolli. Näkökulmia kriisien ja konfliktien syntyyn, merkitykseen ja kontrolliin*. Helsinki: Helsingin yliopiston talous- ja sosiaalhistorian laitos, 69–77.

- Häkkinen, Antti (1992) On attitudes and living strategies in the Finnish countryside in the years of famine 1867–1868. Teoksessa Antti Häkkinen (toim.) *Just a sack of potatoes? Crisis experience in European societies, past and present*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 149–165.
- Häkkinen, Antti (1994) Vaikuttivatko väärät hätäaputoimet vuosien 1867–1868 suureen kuolleisuuteen? Teoksessa Petri Karonen (toim.) *”Pane leipään puolet petäjäistä”. Nälkä- ja pulavuodet Suomen historiassa*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopiston historian laitos, 62–82.
- Häkkinen, Antti (2018) Elämäntilanne esiteollisessa yhteiskunnassa 1700–1900. Teoksessa Pertti Haapala (toim.) *Suomen rakennehistoria. Näkökulmia muutokseen ja jatkuvuuteen (1400–2000)*. Tampere: Vastapaino, 114–141.
- Häkkinen, Antti (2019) Nälkävuodet, yhteisöt ja kuoleman kuvat. Teoksessa Ilona Pajari, Jussi Jalonen Riikka Miettinen, Kirsi Kanerva (toim.) *Suomalaisen kuoleman historia*. Helsinki: Gaudeamus, 155–178.
- Häkkinen, Antti & Newby, Andrew (2019) Nälkäkriisi-Suomi: kansainvälinen apu ja kotimaiset panostukset. Teoksessa Juhani Koponen & Sakari Saaritsa (toim.) *Nälkämaasta hyvinvointivaltioksi. Suomi kehityksen kiinniottajana*. Helsinki: Gaudeamus, 93–110.
- Häkkinen, Antti & Soikkanen, Hannu & Ikonen, Vappu & Pitkänen, Kari (toim.) (1991) *Kun halla nälän tuskan toi: miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet*. Helsinki: WSOY.
- Jussila, Osmo (2004) *Suomen suuriruhtinaskunta 1809–1917*. Helsinki: WSOY.
- Jussila, Tuomas (2018) ”Saarijärven Paawosta ei näy wihahdustakaan” Nälkävuodet ja kirjallisuus. Teoksessa Tuomas Jussila & Lari Rantanen (toim.) *Nälkävuodet 1867–1868*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 239–272.
- Jutikkala, Eino (1991) *Suomen suurituloiset teollisen murroksen kynnyksellä*. Historiallinen arkisto 98, 73–111.
- Jutikkala, Eino (1994) Ilmaston muutokset ja historia. Teoksessa: Petri Karonen (toim.) *”Pane leipään puolet petäjäistä”. Nälkä- ja pulavuodet Suomen historiassa*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopiston historian laitos, 9–24.
- Jutikkala, Eino (2003) Katovuodet. Teoksessa Viljo Rasila, Eino Jutikkala, Anneli Mäkelä-Alitalo (toim.) *Suomen maatalouden historia I. Perinteisen maatalouden aika. Esihistoriasta 1870-luvulle*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 504–514.
- Jääskeläinen, Jussi (2011) *Paikallisyhteisö resurssina ja tuhojen kohteena. Venäjän armeijan logististen ratkaisujen seuraukset Suomen sodassa 1808–1809*. Turku: Åbo Akademi.
- Karonen, Petri & Tarjamo, Kerttu (toim.) (2006) *Kun sota on ohi — sodista selviytymisen ongelmia ja niiden ratkaisumalleja 1900-luvulla*. Helsinki: Suomen Kirjallisuuden Seura.
- Katajisto, Kati (2018) *Sodasta sovintoon*. Helsinki: Otava.
- Katsaus Suomenmaan taloudelliseen tilaan 1861–1865 (1866)* Helsinki: Tilastollinen Virasto.
- Kauranen, Kaisa (1999) *Rahvas, kauppahuone, esivalta. Kadot Pohjoisessa Suomessa 1830-luvulla*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Kekkonen Jukka (1987) *Merkantilismista liberalismiin: oikeushistoriallinen tutkimus elinkeinovapauden syntytaustasta Suomessa vuosina 1855–1879*. Suomalaisen Lakimiesyhdistyksen julkaisuja 172. Helsinki: Suomalainen Lakimiesyhdistys.
- Ketola, Eino (1987) *Kansalliseen kansanvaltaan. Suomen itsenäisyys, sosiaalidemokraatit ja Venäjän vallankumous 1917*. Helsinki: Tammi.
- Kilpi, O. K. (1915) *Suomalaisen kansanluonteen taipuvaisuus nykyaikaiseen industrialismiin ja kapitalismiin. Aika, 73–87*.
- Koponen, Juhani & Sakari Saaritsa (toim.) (2019) *Nälkämaasta hyvinvointivaltioksi. Suomi kehityksen kiinniottajana*. Helsinki: Gaudeamus.
- Koskenniemi, Martti & Stråth, Bo (toim.) (2014) *Creating community and ordering the world: The European shadow of the past and future of the present*. Helsinki: University of Helsinki.
- Koskinen, Seppo & Martelin, Tuija & Notkola, Irma-Leena & Notkola, Veijo & Pitkänen, Kari (toim.) (1994) *Suomen väestö*. Helsinki: Gaudeamus.
- Koskinen, Ulla & Miettinen, Tiina (2014) *Kruunu ja kirkko kansan kaitsijana. Teoksessa Satakunnan historia VI: Uudistuva maakunta (1750–1863)*. Pori: Satakunnan museo & Porin kaupunki & Satakuntaliitto, 225–333.

- Kuusterä, Antti (1987) 1860-luvun epäonnistunut talouspolitiikka. Teoksessa Kari Pitkänen (toim.) *Nälkä, talous, kontrolli. Näkökulmia kriisiin ja konfliktien syntyyn, merkitykseen ja kontrolliin*. Helsinki: Helsingin yliopiston talous- ja sosiaalhistorian laitos, 43–58.
- Kuusterä, Antti (1990) Valtio, talous ja valtiontalous. Teoksessa: Pertti Haapala (toim.) *Talous, valta ja valtio. Tutkimuksia 1800-luvun Suomesta*. Tampere: Vastapaino, 37–56.
- Kuusterä, Antti & Tarkka, Juha (2011) *Suomen Pankki 200 vuotta. Keisarin kassasta keskuspankiksi I*. Helsinki: Otava.
- Lappalainen, Jussi T. (2008) Sodan menetykset ja Suomen väkiluku 1800-luvulla. Teoksessa Jussi T. Lappalainen & Lars Ericson Wolke & Ali Pylkkänen, *Suomen sodan historia 1808–1809*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 318.
- Lefgren, John (1974) Nälänhätä Suomessa 1867–1868. *Historiallinen aikakauskirja* 72:3, 193–202.
- Lehtinen, Lasse & Volanen, Risto (2018) 1918: *Kuinka vallankumous levisi Suomeen*. Helsinki: Otava.
- Lindfors, Gustav V. (1938) *Finlaysonin tehtaat Tampereella I 1820–1907*. Helsinki: Finlayson & Co.
- Luntinen, Pertti (1997) *The imperial Russian army and navy in Finland 1808–1918*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Luttinen, Jaana (2019) ”Miltä mielestä tuntui, ei arvaa kukkaan”. *Sodan kuormittavuus ja kriisinkestävyys Iisalmen pitäjän kotitalouksissa 1800-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä*. JYU Dissertations 142. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Malthus, Thomas (1830/1988) *An essay on the principle of population*. Lontoo: Penguin Books.
- Markkanen, Erkki (1977) *Maaseutuväestön varallisuusolot ja luottosuhteet Sisä-Suomessa elikeinoelämän muroskaudella v. 1850–1914*. *Studia Historica Jyväskyläläisiä* 14. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Markkola, Pirjo (2006) *Ikaalisten entisen emäpitäjän historia III. Suuresta Pohjan sodasta pitäjänjakoon 1721–1852*. Ikaalinen: Ikaalisten kaupunki.
- Mechelin, Leo (1886) *Précis du droit public du Grand Duché de Finlande*. Helsinki: C. Frenckell & Fils.
- Mechelin, Leo (1896) *Suomen perustuslakien sisältö*. Helsinki: Otava.
- Meinander, Henrik (2017) *Gustaf Mannerheim. Aristokraatti sarkatakissa*. Helsinki: Otava.
- Miettinen, Tiina (2014) Väestönkasvu ja yhteiskunta. Teoksessa *Satakunnan historia VI: Uudistuva maakunta (1750–1863)*. Pori: Satakunnan museo & Porin kaupunki & Satakuntaliitto, 33–91.
- Männistö-Funk, Tiina (2018) ”Suomalaista hätää yli rajojen”. 1850- ja 1860-luvun ruokapulan sekä suurten nälkävuosien käsittely eurooppalaisessa lehdistössä. Teoksessa Tuomas Jussila & Lari Rantanen (toim.) *Nälkävuodet 1867–1868*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 198–238.
- Nallinmaa-Luoto, Terhi (2007) *Ikaalisten entisen emäpitäjän historia IV. Nälkämaasta kylpyläkaupungiksi 1853–2000*. Ikaalinen: Ikaalisten kaupunki.
- Nenonen, Marko (2018) Alueiden Suomi 1500–2000. Teoksessa Pertti Haapala (toim.) *Suomen rakennehistoria. Näkökulmia muutokseen ja jatkuvuuteen (1400–2000)*. Tampere: Vastapaino, 67–91.
- Newby, Andrew G. & Myllyntaus, Timo (2015) The terrible visitation: Famine in Finland and Ireland, 1845 to 1868. Teoksessa Declan Curran & Lubomyr Luciuk & Andrew Newby (toim.) *Famines in European economic history: The last great European famines reconsidered*. Lontoo: Routledge, 145–165.
- Nummela, Ilkka (2018) Väestö, asutus ja elintaso ennen teollistumista 1500–1900. Teoksessa Pertti Haapala (toim.) *Suomen rakennehistoria. Näkökulmia muutokseen ja jatkuvuuteen (1400–2000)*. Tampere: Vastapaino, 92–113.
- Nyström, Samu (2013) *Poikkeusajan kaupunkielämäkerta. Helsinki ja helsinkiläiset maailmansodassa 1915–1918*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Ojala, Jari & Nummela, Ilkka (2006) Feeding economic growth: Agriculture. Teoksessa Jari Ojala & Eloranta & Jukka Jalava (toim.) *The road to prosperity. An economic history of Finland*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 65–92.
- Peltonen, Matti (2004) Uudet kaupallistumisen muodot. Teoksessa Matti Peltonen (toim.) *Suomen maatalouden historia II*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 77–134.

- Piilonen, Juhani (1982) *Vallankumous kunnallishallinnossa. Punaisen Suomen historia 1918*. Helsinki: Valtion painatuskeskus.
- Piilonen, Juhani (1993) Rintamien selustassa. Teoksessa *Itsenäistymisen vuodet 1917–1920, 2: Taistelu vallasta*. Päätoim. Ohito Manninen. Helsinki: Painatuskeskus, 486–629.
- Pitkänen, Kari (1993) *Deprivation and disease. Mortality during the great Finnish famine of the 1860's*. Helsinki: Suomen väestötieteellisen yhdistyksen julkaisuja.
- Polanyi, Karl (2009) *Suuri murros. Aikakautemme taloudelliset ja yhteiskunnalliset juuret*. Suom. Natasha Vilokkinen (alkup. 1944). Tampere: Vastapaino.
- Polvinen, Tuomo (1967) *Venäjän vallankumous ja Suomi 1917–1920: 1. Helmikuu 1917 – toukokuu 1918*. Porvoo: WSOY.
- Polvinen, Tuomo (1984) *Valtakunta ja rajamaa. N. I. Bobrikov Suomen kenraalikuvernöörinä 1898–1904*. Helsinki: WSOY.
- Pomeranz, Kenneth (2000) *The great divergence: China, Europe, and the making of the modern world economy*. Princeton: Princeton University Press.
- Pulma, Panu (2018) Irtolaiseksi joutumisen riski Länsi-Suomessa 1700-luvulla. Teoksessa Riikka Miettinen & Ella Viitaniemi (toim.) *Reunamailla. Tilattomat Länsi-Suomen maaseudulla 1600–1800*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 264–283.
- Rantanen, Lari (2018) ”Silloin vilja on hopeaa”. Nälkävuodet, talouspolitiikka ja hallinnon toimet. Teoksessa Tuomas Jussila & Lari Rantanen (toim.) *Nälkävuodet 1867–1868*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 123–170.
- Rantatupa, Heikki (2004) Elintarvikehuolto ensimmäisen maailmansodan aikana. Teoksessa Matti Peltonen (toim.) *Suomen maatalouden historia II*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 265–329.
- Rasila, Viljo (1968) *Kansalaissodan sosiaalinen tausta*. Helsinki: Tammi 1968.
- Runeberg, Johan Ludvig (1830) *Dikter*. Helsinki: G.O. Vasenius.
- Scheidel, Walter (2017) *The great leveler. Violence and the history of inequality from the stone age to the twenty-first century*. Princeton: Princeton University Press.
- Screen, J. E. O. & Syrjö, Veli-Matti (2003) *Keisarillinen Suomen kadettikoulu 1812–1903. Haminan kadetit koulussa ja maailmalla*. Helsinki: Tammi.
- Siltala, Juha (2018) Ratkaisuna sota, jota kukaan ei tahtonut. Teoksessa Tuomas Tepora & Aapo Roselius (toim.) *Rikki revitty maa. Suomen sisällissodan kokemukset ja perintö*. Helsinki: Gaudeamus, 52–81.
- Soininen, Arvo M. (1974) *Vanha maataloutemme. Maatalous ja maatalousväestö Suomessa perinnäisen maatalouden loppukaudella 1720-luvulta 1870-luvulle*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Solantie, Reijo (2012) *Ilmasto ja sen määräämät luonnonolot Suomen asutuksen ja maatalouden historiassa*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Suomen taloushistoria 3: Historiallinen tilasto (1983)*. Toim. Kaarina Vattula. Helsinki: Tammi.
- Talvitie, Petri (2018) Isojaon vaikutus tilattoman väestön asemaan. Teoksessa Riikka Miettinen & Ella Viitaniemi (toim.) *Reunamailla. Tilattomat Länsi-Suomen maaseudulla 1600–1800*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 343–379.
- Thaden, Edward (1981) *Russia's western borderlands, 1710–1870*. Princeton: Princeton University Press.
- Tiihonen, Seppo (2019) *Vallan kumoukset Suomessa 1917–1919. Suomi ja vallan verkostot*. Helsinki: Otava.
- Tommila, Päiviö (1999) *Suuri adressi*. Porvoo: WSOY.
- Turpeinen, Oiva (1986) *Nälkä vai tauti tappoi? Kauhunvuodet 1866–1868*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Turpeinen, Oiva (1991) *Näläntorjunta ja hyvinvointivaltion perusteet. Hallinto ja Kansalainen Suomessa 1808–1905*. Helsinki: VAPK-Kustannus.
- Vares, Vesa (2006) Demokratian haasteet 1907–1919. Teoksessa Vesa Vares & Mikko Uola & Mikko Majander (toim.) *Kansanvalta koetuksella. Suomen eduskunta 100 vuotta*, 3. Helsinki: Edita, 10–149.

- Vihola, Teppo (1991) *Leipäviljasta lypsykarjaan. Maatalouden tuotannonsuunnan muutos Suomessa 1870-luvulta ensimmäisen maailmansodan vuosiin*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Vihola, Teppo (1994) Mitä ihminen tarvitsee elääkseen? Teoksessa: Petri Karonen (toim.) *"Pane leipään puolet petäjistä"*. Nälkä- ja pulavuodet Suomen historiassa. Jyväskylä: Jyväskylän yliopiston historian laitospainos, 83–92.
- Viitaniemi, Ella (2018) Hyödyn aikakauden talouspolitiikka, vuokratilajely ja tilattomuuden kasvu. Teoksessa Riikka Miettinen & Ella Viitaniemi (toim.) *Reunamailla. Tilattomat Länsi-Suomen maaseudulla 1600–1800*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 380–417.
- Villstrand, Nils Erik (2009) *Riksdelen. Stormakt och riksprängning 1560–1812*. Helsinki: Svenska Litteratursällskapet i Finland.
- Voutilainen, Miikka (2016) *Poverty, inequality and the Finnish 1860s famine*. Jyväskylä: University of Jyväskylä.
- Voutilainen, Miikka (2017) *Nälän vuodet. Nälänhätien historia*. Jyväskylä: Atena.
- Wrede, Johan (1988) *Se kansa meidän kansa on. Runeberg, vänrikki ja kansakunta*. Helsinki: Gummerus.
- Vuorinen, Heikki (2006) *Tautinen Suomi*. Tampere: Vastapaino.
- Vuorinen, Heikki S. (2007) Sairaus ja terveys 1800-luvulla. Teoksessa Pertti Haapala & Raisa Maria Toivo (toim.) *Suomen historian kartasto*. Helsinki: Karttakeskus.
- Zanden van Jan & Baten, Joerg & Mira d'Ercole, Marco & Rijpma, Auke & Smith, Conal & Timmer, Marcel (toim) (2014) *How was life? Global well-being since 1820*. Pariisi: OECD Publishing.
- Östman, Ann-Catrin (2004) Mekanisoinnin ensimmäinen aalto. Teoksessa Matti Peltonen (toim.) *Suomen maatalouden historia II*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 19–76.